

Іван Багряний

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

Роман

Електронна бібліотека української літератури
Фундація ім. Івана Багряного

Іван Багряний. Сад гетсиманський. Роман.
Набір: Євген Васильєв. <http://www.ukrlib.km.ru>
Коректор: Анна Чукур
Електронне форматування: Максим Гарнавський
Спонсор видання: Фундація ім.Івана Багряного

© Bahriany Foundation Inc.

Роман Івана Багряного, Сад гетсиманський, появився в 1950 році у видавництві Україна в Німеччині, за життя автора. Текст цього електронного видання звірено із тим, прижиттєвим виданням але коректорські помилки і непослідовності виправлено.

Іван Багряний
САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ
Роман

Всі прізвища в цій книзі, як то прізвища всіх без винятку змальованих тут працівників НКВД та тюремної адміністрації, а також всі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених), — є правдиві.

Автор

*«Отче мій! Коли можно, нехай мимо йде від мене чаша ця!..»
Ще він говорив, коли се Юда, один з дванадцяти, приходить, а з ним багато народу з мечами й дрюччям од архиєреїв та старших людських... Та й узяти його...*

Сванг. від св. Маттея, гл. 26.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Швидко біжать поїзди степами, швидко плывуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материне серце. Через гори високії, через води глибокі, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою, за синами шукаючи, їх виглядаючи, та й — повертається назад змучене, — нема. Краї несходимі, міста незчислимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна, — не знайти там матері синів своїх. Марно кидається бідне материнське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає, — ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками.

Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий. Хотів перед смертю сам заповіт їм батьківський дати. Особливо ті три, бо по четвертому і слід десь щез, у тім Сибіру, на тій холодній десь каторзі. А й четвертого кликали, лише телеграму не били, а так, серцем кликали; бо ж шляхи йому заказані, стежки загороджені, крила зборкані і адресу — хіба сам вітер знає. Вдарили телеграму — і чекав Чумак. І довго не хотів умирати...

Кидається тепер от серцем мати — стара Чумачиха, а сама сидить нерухомо. Сидить тиха, задумана, стискає руками маленький папірець.

А старий Чумак, старий коваль... Немає вже старого Чумака. Ото стоїть свічечка на коливі — ото й був він.

Десять днів не гасила її стара Чумачиха, все міняла, синів дожидаючи, над «душкою» старого сидючи.

А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь їде. Отой найдорожчий і найнещасливіший, найбільша материна потіха і найбільше горе. Ачей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг.

Розгладжує мати папірець рукою, а сама дивиться на свічку і щось шепоче. Чекає. Лиш час від часу зідхає тяжко — либонь життя тяжке, та й синову долю передумує, зустрічі жде. Так від самого ранку.

І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і по-простяцькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль), єдиний, якимось чудом уцілілий священник на цілу цю околицю, а може, й на ціле місто. Він потішає, він розважає стару Чумачиху і ділить її горе.

Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора — потішав стару і навчав малу — дочку-підлітка, останню дитину, що лишилася при матері. Зм'якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліпше потойбічне життя, про той світ, де немає «ні печалі, ні зідхання». А сьогодні прийшов він з самого ранку, тільки-но скінчивши службу в своїй церкві на цвинтарі.

Розгорнувши стару Чумакову біблію, — отаку грубезну книгу, що її любив читати Чумак вечорами осінніми, — отець Яков тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський. Читав до крику трагічну епопею мук бентежного живого серця, епопею людської і разом божеської млости перед мученицькою смертю. Читав крик серця про «чашу», аби вона минула приреченого... Читав про зраду Юди... Про відступництво Петра, що зрікся Вчителя, заким півень прокричав двічі.

На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомості ім'я «Юда», при якому завжди стискалося її щире материнське серце.

До хати вбігло дівча, віддихуючись, як після шаленої біганини. Тонка, мов билина, досить висока на свої 14 літ, бистроока Галя. Серйозна не по літах. В руках вона тримала вузлик.

— Куди це, мамо? — зашепотіла, щоб не сполохати візії про той сад Гетсиманський.

— А що ж то?

— Та це ж я, мамо, Андрієві... Це вино тут... І пиво... З дороги щоб... Він любив...

Мати посміхнулась, змахнувши сльозу, що навернулась, на дочку глядячи.

— Постав там... Та вже не бігай, посидь собі, ач яка зелена та тонка, мов кішка.

Галя озирнулась по хаті і поставила вузлик на покуті. Ліпшого місця для свого дорогоцінного подарунку не могла знайти. Замилувалась. Отець Яков подивився, потім повів очима вгору по стіні, зідхнув, скрутив головою і нічого не сказав. Узявся до Біблії.

Покуть, де за традицією мали рясніти образи, був зовсім порожній. Це вже поступка синам. Для себе старий Чумак із старою мали покуть не в цій світлиці, а там, у «хатині», — там рясніли образи, товплячись і витискаючи один одного. У світлиці ж був порядок такий, як завели хлопці, ще дома будши. Тепер висів лише образок Марії з дитям, — над тим місцем, де горіла свічка. Поруч висіла велика нова фотографія похоронів.

Галя — найменша з Чумаків, «Галя Чумаківна», як її звали на вулиці, — постояла, послухала читання, уперто заломивши брови і роздимаючи ніздрі, як норовистий коник, зиркнула на покуть і вийшла собі. По хвилі увійшла, несучи поперед себе великий портрет у чорній рамі, молоток, і цвяхи, і ще й чорну широку стрічку на плечі. Мовчки підсунула зручніше стіл, що стояв у кутку, поставила на стіл стілець здерлась на нього, забила цвях у кут і почепила портрет. На раму накинула чорну стрічку. Ще забила два цвяхи з правого й лівого боку, щоб портрет стояв похило. І злізла, прибравши стілець. Усе це вона проробила мовчки й швидко, звиваючись справді, як кішка. І вже злізаючи, прошепотіла — «От... Я давно хотіла, мамо...»

Мати лише дивилась великими очима й не пустила й пари з уст. А отець Яков шарпнувся, аж устав:

— Ах, Боже! Та туди б образи!.. Тож святе місце!..

— Нічого, — промовила Галя і стала, захищаючи спиною покуть. — *Це мій батько!* — і блиснула очима.

Вона промовила це так і так блиснула тими очима, що отець Яков махнув рукою і сів на своє місце:

— Ну й ну... Дітки...

— Це Андрій малював, — уперто додала Галя, ніби відповідаючи, які то дітки тепер. І, одійшовши насеред хати, обернулась лицем до покутя: — *Батько...* — прошепотіла тихо.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-ділетантськи, але надхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріярх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до матірніх грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінької картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один єдиний раз була вістка від нього, — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — «Батько».

Мати тихо, безсловесно затужила, закривши лице хусткою і похитуючись, як кожен раз, коли дивилась на цей портрет. Перше — тужила за сином, а тепер уже й за його батьком, а своїм мужем, відколи вмер старий.

— «І прийшов тоді Юда із стражею...» — бубонів отець Яков, забувши, що він вже це читав. — «І показав їм...»

За дверима затупотіло. Галя шарпнулась до дверей:

— Вже, мамо! Тут!..

Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко. Але не той, сподіваний, а інший. Кремезний, бравий командир. Увійшов з валізою, сяючи лицем і новенькою портупеею на новенькій уніформі.

— Го-го! Ну, здорово, роде ковальський-молотобойський!

Та й урвав на півслові. Тихо поставив валізу і стяг кашкета:

— Що?.. Сіпізнився!? — не то спитав, не то зідхнув тяжко, зміненим голосом і повів очима по хаті.

Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози водночас:

— Так... Сину...

А син — найстарший Чумаченко — подивився на свічку, потім приник очима до портрета, як до живого, і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, повів рукою по чолі і, не зводячи очей з портрета, промовив якимось чудним, здавленим голосом:

— Як же ж це?.. — а потім з ноткою розпачу. — Так що, батьку, я прибув... Командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної Далекосхідньої Армії — Микола Чумак. Твій син... Твій... — і витер лице рукою, неспроможний стримати сльози, що раптом схопили за горло з середини. Але він їх таки стримав, проковтнув і вів далі тихо, схиливши голову:

— Ми всі прибули... Сини твої... Там он... (зацокала клямка) ось...

Павза. Відчинилися двері — увійшов середульщий, моряк. Микола рапортував до портрета, як до живого:

— Чорноморської фльоти моряк і парторг — шмаркач Михайло Чумак... Теж твій син...

Відхилилися двері, і увійшов третій — стрункий, у летунській уніформі.

— Військової авіації, — понуро атестував Микола, — пілот і командир, ще й орденоносець — Серьога Чумак — теж твій син... Приймай, батьку!.. — і обернувся до хлопців, уп'явшись у них виряченими очима. Хлопці постягали з голів накриття, поставили валізки і, витримавши братів погляд, ступнули до матері.

— Мамо, — промовив котрийсь. — Ну, ось уже й ми... Всі тут... Уже всі вкупі.

Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму. І мала Галя, замість радіти, стояла і мерехтіла сльозами з широко відкритих очей.

— Ой, діти мої, діти мої! — промовила мати. — Чи ж усі?!

— Ага... — промовив Микола і чомусь тяжко насупився, зідхнув. І так само зідхнув пілот:

— Ех, мамо, мамо!.. якби ви знали!..

— Знаю, сину!.. І батько знав... Та й гукав, та й чекав вас, та й хотів заповіт скласти... Свою останню волю... Чи чули ви батьківську волю, діти?!

Моряк: Кажіть, мамо!

— Останні слова перед тим, як умирати?..

Пілот: Кажіть, мамо!

Микола: Так, мамо, кажіть...

— Щоб ви — сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Щоб рятували, щоб його спасали... Бо не знатимуть кості батьківські спокою і на тому світі...

Замовкла мати. І завмерли брати, похмурніли. Поспускали голови та й ні пари з уст.

Тут раптом відчинилися двері — і увійшов четвертий.

Так, наче грім гримнув. Всі прикипіли оглушені...

У дверях стояв наймолодший — Андрій Чумак. Але такий, якого ніхто не сподівався бачити. Уявлюваний замученим каторжником, обдертим, і худим, і нещасним, він тим часом мав вигляд гордої, сильної й високопоставленої особи. У бриджах і гімнастерці кольору хакі, шкіряних крагах, з пляшеткою через плече, з маленькою валізкою в руці — він стояв і посміхався, стріпнувши буйним русявим чубом. Ростом з Миколу, поглядом — в старого Чумака.

Галя зойкнула і, наче підкинена пружиною, кинулась на шию братові. Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка, зашкандибала, квилячи з сльозами радості. Андрій поставив валізу і пригорнув стару і малу, що повисли на його кремезних руках; посміхався і поплескував ніжно матір по спині.

Отець Яков не витримав цієї сцени. Він довго вражений дивився на Андрія. Потім, зустрівшись з його поглядом, тихенько закрив Біблію, немов би вичитавши у тім погляді, що він тут зайвий, — так і недочитавши про сад Гетсиманський, шмаркнув носом і тихенько вийшов; кивнув мовчки всім на прощання — власне ні до кого — до старого Чумака на покуті, бо всі були зайняті чим іншим.

А Андрій глянув через голову матері на свічку, що догоряла, і зрозумів усе. Глянув на портрет у жалобі... А тоді глянув на братів, що стояли, як мур, мерехтячи військовими відзнаками та ременями, і щиро посміхнувся до них:

— Ну, здорово, роде ковальський!.. Отака от Чумакова гвардія!

Галя засміялась, а за нею засміялися всі хлопці. Так щиро, по-братськи, по-давньому, по-хлоп'ячому. Хоч це й не пасувало до ситуації, але не витримали.

— Здоров, здоров, самашедша голово!

— Здоров, босяцюро, козаче-нетяго!

— Здоров, Андрію!

Микола перший підійшов і обійняв брата. А тоді повернувся до портрета:

— От... І четвертий — інженер і арештант, батьку! Бувший, так?.. — звернувся він до Андрія ніби з байдужим запитанням, оглядаючи з ніг до голови.

Андрій засміявся та й тільки, вітаючись з братами. А пілот промовив:

— Ну, от тепер ми всі, мамо!

* * *

Ось так злетілися сини-соколи. Чумака старого діти, на клич батьків. Запізналися, та шлях був далекий. Одначе жаден не переступив через волю батьківську. Так, наче вибирало їх материне серце по світах, по загетях та й звело до купи. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем вчув.

Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити — той хороший, а той іще ліпший. А найкращий той найменший, що ні в огні не згорів, ні в воді не втонув. Що за всіх так тяжко покутує, та й усе живий от, веселий і щирий, увесь світ пригорнув би. Ачеї материне благословення на нім, як щит непобідний, хоронить його і заступає.

Підсунули стіл поближче до покутя, поближче до батька, і посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати, щоб бачив старий Чумак, що діти його виконали його волю, та й щоб сам був укупі. Упадала коло них з малою, частувала та примовляла. Та все не зводила очей з них, а найбільше з того найменшого.

Не зводили очей з нього й три брати — дивилися та лиш час від часу нишком перемовлялись між собою.

Знав Андрій, що кожному з них його — Андрієва — доля вписалася на шкірі. Добре знав. І болів душею. Та тільки ж...

* * *

Ще їдучи з двірця миршавим візником додому (де не був шість років), ні, ще в поїзді, Андрій увесь час думав про них, хоч ніяк не сподівався їх отак зустріти та ще всіх разом. Не сподівався і радів з того. Бо навіщо? Така бо зустріч могла бути небезпечною для них. Він — збігця з каторги, що вже чотири роки маневрує по світах, живучи інкогніто і працюючи в кожному місці доти, доки не починав хтось ним цікавитись ближче; тоді зривався й шукав іншого місця. Так обкружляв увесь СРСР з Камчаткою й Середньою Азією. І ще б не приїхав додому, коли б не смертельна нудьга й бажання за всяку ціну побачити своїх стареньких і свій дім перед тим, може, як покинути цю країну назавжди. Знав, що брати його бояться, напевно, як вогню. О, йому було відомо, що значить пробивати шлях та ще й у військових школах, коли брат — політичний заслонець, каторжник.

Либонь, душу їм пропекли тим братом, і тільки добра слава Чумакового роду в цілому могла захистити хлопців і зрівноважити такий родинний гріх — наявність серед усіх одного «ворога народу». Все це він знав, але, ризикуючи життям, — отак заскакуючи до рідної хати на день, на годину, — не сподівався їх зустріти.

Їдучи останню сотню кілометрів залізницею, він малював собі, як то він уступить у хату, і який тієї хати вигляд, і яка тепер мати. Про батька він узнав тут же, в поїзді, що батько помер. Якийсь випадковий супутник — незнайомий робітник охоче розповідав йому про всіх, кого знав у цьому місті, а знав він дуже багато. Андрій його випитував доти, доки не випитав про свій рід. А рід його славний на ціле місто. Від робітника Андрій узнав, що один брат уже орденоносець, «невідомо тільки котрий», і що інші «великі пани та начальники». Знав, що і мати жива та побивається за наймолодшим, за тим каторжником. І що на похоронах не було жадного з Чумаченків — «чи загордилися, чи забагатіли, чи через брата свого роду відцурались». Так зформулював робітник відсутність Чумаченків на батькових похоронах і з жалем плюнув: «Світ настав, прости, Господи!» Андрій промовчав, не сказав йому, що то неправда, не загордилися Чумаченки, а що дуже

далеко ті сини розлетілися та ще й не сидять на одному місці — літають та плавають — та й не змогли чути.

З двірця вийшов Андрій тоді, як уже юрби пасажирів геть розсіялися, а поїзд, яким він приїхав, давно відійшов. Таксі не було жадного. Зате було кілька візників, і Андрій дуже зрадів цьому. Вибирати не було з чого — всі вони миршаві й захудалі, але то неважно. Не торгуючись, узяв крайнього й поїхав.

Звелів їхати не через центр міста, а через Сінну площу, на обмин, бо так «уполовину ближче», а головне — не треба буде їм тих машин та людей обминати. Вони поїхали на обмин, через Гребенюкову греблю, через величезну Сінну площу геть до ливарні що маячила за міським парком.

Після гучних міст, після кипучих і гримотливих ріжних сибірських «новостроек», після пароплавів, після швидких поїздів, трамваїв, автобусів Андрієві було трохи чудно — він їхав допотопним способом, таким візником, як ще їздили люди 20 років тому, і такою ж дорогою, яку знав з дитинства, — глибокі колії повні м'якого пороху, на вибоїнах стирчить із землі хмиз, деренчить по спицях, а в поросі ліниво пурхають горобці — «купаються». Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє отаке гороб'яче дитинство, ні, про золотоголове дитинство — як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею, як гасали по левадах та по болоті, там, за їх оселею, в ситнягових шапках із ситняговими шаблями, бавлячись у запорожців; як утікали від батька, мов горобці, коли він приходив з роботи втомлений і суворий і, виломивши дубця після матиного звіту, мав карати злочинців і бешкетників за безліч нароблених шкод — за подерті штани, за порозбивані носи, за видавлену шибу, за гульки й біганину... А надто, як вони — малі Чумаченки — виступали залізною Чумаківською когортою у всіх хлоп'ячих війнах і побоєвищах на оцій Сінній та на всіх інших площах та левадах їхнього міста.

Центр міста підіймався химерними силуетами з правого боку за площею. Все, як було, лиш постаріло й огорнулося безнадією повільної руїни. Шеренгою, як і колись, над центром височіли церкви — Успенська, Спаська, Миколаївська, Собор, Юр'ївська... Їх одинадцять у цьому місті. Багатьох уже не було видно. На інших — ні хрестів, ані золотого блиску.

Андрієве серце стискалось. Не за блиском, а за тим, що життя йшло й клекотіло десь стороною, поза цим містом, але його коштом. Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста й селища, модерною технікою озброєні. Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісши в офіру свої м'язи й мізок. А тут — місто лежало, як старець у лахмітті, доношуючи давнє убрання. Все, як колись, лише згорбилось, пішло вниз. Жадної нової будівлі, жадних рихтовань, жадного руху вперед.

Тільки парк, поуз який вони проїздили, переїхавши площу, буйно розрісся, стояв, як дикий праліс.

За парком, де починається Андрієва вулиця, він звелів візникові зупинитися: розквитався з ним; далі пішов пішки. Але не пішов вулицею, а пішов знову на обмин, знайомими вузькими кривими перевалками. Обійшов ливарню й вийшов на пустирище. Потім левадами вийшов у той завулок, що виходив на головну, де на розі стояла його хата.

Але він не пішов просто, а знайшов у паркані дірку і вліз із завулку у власний город. Власне не город, а городець. Городець був такий, як і колись, — порослий дрімучим лісом соняшників, кукурудзи; посередині глибока межа. У тій межі мала бути завжди «лоскотарка», якою мати лякала їх у дитинстві, щоб не ходили «красти» огірки-пуп'янки. «Лоскотарка» мала такого «зłodія» схопити й залоскотати до смерти. Ідучи межею, Андрій згадував про це і посміхався при думці: «Що якби оце мати межею назустріч!? Та й зустріла таку от «лоскотарку»!..

А оце вже нове (несолодко жилося батькам) — кукурудзяний чагарник підходив аж до двору, а потім переступав через парканчик і заповнював собою весь двір, обступивши хату щільним муром. Злидні. Все утилізоване, найменший клаптик землі. Над чагарником височів лапатай, розлогий клен біля хлівця. Це вони колись посадили удвох із батьком. Який здоровий став! Лапаті віти його черкали об мур будинку.

Андрій зійшов на ганок і, завмираючи серцем, натиснув на клямку...

Брати гомоніли щиро, сердешно. Згадували батька, п'ючи за те, щоб була йому земля легка. Згадували дитинство, п'ючи й за нього. Згадували свої пригоди хлоп'ячі, своє мисливство й своє рибальство. Всякі неймовірні події, ясні радостий чорні трагедії золотого, чудесного юнацтва. Це ще вчора було, ще трава не встигла випростатися там, де ходили вони своїми хлоп'ячими босими ногами всі вкупі. Ще, либонь, не перестали боліти стусани в тих, кому вони їх давали, захищаючи з усім дитячим вогнем честь свого роду ковальського та своє побратимство... Хвилини летіли непомітно — і в кожного на серці було так, як колись, — соняшно, легко, радісно. І тішилась мати, стара Чумачиха.

Одно лише на мить було захмарило радість і замалим не обернуло її в смуток і жаль. Це, коли найстарший чомусь спитав найменшого раптом посеред веселої розмови:

— А це ж ти як, брате, звільнили тебе чи що?

Найменший помовчав, а тоді посміхнувся:

— «Там» якщо й звільняють, то хіба тільки в землю.

— А як же ж ти?! — прошепотіла мати злякано, поблідши.

— А я сам себе звільнив, мамо... Утік собі та й усе... (помовчав) — чотири роки ось... До вас біг, мамо.

Брати переглянулись, залягла тяжка гнітюча тиша. Тривожна тиша, яку кожен боявся порушити. Так, наче серед них був живий покійник. Ні, наче на столі стояла скринька з динамітом, що від найменшого руху могла раптом вибухнути. Мати сиділа, мов з хреста знята, заметавшись своїм материним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь. І сиділи поблідлих три брати — земля під ними горіла, для них це справді стан аварійний, страшний іспит — вони сиділи поруч та ще й випивали з братом, утікачем з каторги, державним «злочинцем». І хоч він для них не був злочинцем, знали, але ж...

Тишу порушив Андрій, поглядаючи на блискучі уніформи братів і зблідлі обличчя:

— Ну, що ж ви, браття, злякались? Адже ви не раз дивилися смерті у вічі. А я не смерть... Я Андрій.

Мовчали. Тоді Андрій звернувся до Миколи, посміхаючись щиро:

— Ти мене не бачив, Миколо, а я тебе бачив, у Хабаровську, першого травня минулого року, ти був на трибуні поруч з Блюхером. Я всі очі видивився...

Тут Микола встав і вийшов... Довго його не було. А як вернувся — почав збиратися у дорогу. Два інших теж... Вони виходили, радились, входили і знову виходили... Збирались від'їжджати.

Мати й мала Галя упали коло них. Умовляли трішки лише, трішки ще побути та порадитись. Та не покидати ж так матір... Та батько ж заповідав... Та хоч словом щирим розважити, допомогти. Що ж це вони так утікають!

Андрій сидів і ні пари з уст. Тяжко підперши голову, думав і нічого не бачив у тій тяжкій задумі.

Нарешті, на материні умовляння один із середульщиків братів не витримав і випалив з розпачем:

— Та чи ви знаєте, мамо? Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! І всього...

— А йому ж це коштуватиме життя! — випалила раптом Галя і припала до Андрія, плачучи: — Скажи ж їм щось, брате!

Тоді Андрій підвів голову:

— Ви мені простіть, браття... Тільки ж я не знав, що зустріну вас тут... Через годину я від'їду.

Старший Микола, що саме увійшов знадвору і ходив тяжко по хаті, по цих словах, а надто по тих Галиних, раптом зупинився, поторсав чуба, зняв кашкета і кинув його на лаву. Зідхнувши глибоко, розкрив валізу, дістав пляшку “коняку” і, підійшовши до столу, налив у чотири склянки:

— Випиймо, браття!.. Е-е. Чорт з ним! — і махнув рукою. — Якось то буде.

Випили. Спершу Микола з Андрієм удвох. Потім випили вчотирьох і знову всі посідали до столу. Микола довго дивився усторч на Андрія мовчки... Потім обняв його і поцілував.

Хміль уступив у голову і все на світі стало кращим. Тепер уже всі знали, як стоїть справа, але настрої надиво вернувся той кращий, попередній. Почали радитись, як бути. Мати з щасливою надією дивилася на синів, — вони таки зарадять справі і виконають заповіт батьків. Такі ж сини! Такі соколи!.. Найодчайдушніший проєкт висував наймовчазніший з них — пілот. Він пропонував забрати брата літаком і замчати «чорт його зна й куди», туди, де вже його ніхто не турбуватиме... Були інші проєкти... А головне, було щиро, сердешно, по-братськи. І так, ніби це вони в дитинстві гаряче обговорюють якусь чергову хлоп'ячу авантуру. І ніхто нікуди не квапився вже. Хотілось отак бути вкупі і вирішувати цю проблему в затишку, під батьковим добрим поглядом і при материній участі. Лиш Микола спитав Андрія, чи ніхто не бачив його, як він прибув, чи нічого такого підозрілого? Андрій, сміючись, запевнив, що ні. І бесіда тривала. З проблеми порятунку знову перейшли до спогадів. Розпитували Андрія про його пригоди. Він розповідав братам і матері цікаві речі.

Тим часом Галя обіцяла Андрієві на вухо якусь цікаву несподіванку, метнулась десь і довго її не було. А коли повернулася — сиділа коло брата, як на голках, з лукавою

таємничою міною. В розпалі братньої розмови до хати увійшла Катря, Андрієва подруга з тих прекрасних років перед в'язницею й засланням. Вона увійшла... Постояла... І раптом, округнувшись, вийшла.

— Та це ж Катря! — сказав пілот.

— Катря... — захвилювався Андрій та й насварив сестру. А та зашепотіла на вухо:

— Вона тебе любить... Еге ж... Завжди, коли згадує, — плаче...

Андрій ще більше захвилювався. Знав, що це правда. Бо того, що було, не можна забути. І він, власне, насварив сестру, щоб сховати своє хвилювання від всього, що бурею знялося в нім. Але Катря зникла, як тінь. — «Добре. Потім...» — заспокоював своє серце, вирішивши за всяку ціну побачитись.

Розмова пливла собі далі. Вони вже вирішили були, що власне Андрієву справу найліпше буде розв'язати уранці, на свіжу голову. Авжеж. Хоч Андрій і квапив братів наговоритися тепер, наговоритись од усього серця, до краю, може, на довгі роки та й опівночі роз'їхатись, а вже він якось сам дасть собі раду. Давав же досі. Бо ж за ним материна молитва й материне благословіння — з тим він ані в вогні не згорить, ані в воді не потоне. Аби лише брати були здорові та щасливі. Ніт, вирішили брати, тільки вранці. Їм взагалі пропала охота так просто роз'їздитись. Потім. А тепер от найкраще б заспівати тихенько батькову улюблену, оту, що з нею старий Чумак, мабуть, і на світ народився:

«Ой у лісі, в лісі стоять два дубочки,
Там сиділи аж два голубочки...»

Та тут, власне, раптом усе й скінчилось. Зовсім несподівано.

Не встиг перший рядок журного і такого сердешного заспіву з уст пілота дійти до кінця, власне, не встиг він розгорнутися в чотири голоси, щоб доспівати першу строфу, як раптом відчинилися двері без стуку — і голуби, що вже так гарно вместилися на гілочці, сполохані, щезли...

До кімнати ввійшло двоє гостей — один в елегантній уніформі сержанта НКВД, другий — міліціонер.

— Добрий день! — чемно привітався сержант.

Брати звелися назустріч, як мур.

— Сидіть, сидіть, — чемно попросив сержант і попрямував просто до Андрія. Брати сіли — військові з виразом незалежності й своєї професійної гідності, Андрій — зблідлий, але спокійний.

— Попрошу ваші документи, — звернувся сержант до Андрія так само чемно. Андрій завагався, тоді сержант узявся за кабур пістоля. Андрій посміхнувся і подав йому пляншетку.

— Гм, — гмикнув сержант, розглядаючи пашпорт, вийнятий з пляншетки. — Але ж це не ваше прізвище. Ваше прізвище Андрій Чумак. Так?

— Так.

— Добре. Ось ордер на ваш арешт, — сержант вийняв папірець і показав його чомусь Миколі, що сидів з краю. Поза тим він більше не поцікавився жадним із присутніх.

— Ви підете зараз з нами, — звернувся він до Андрія. — Де ваші речі?

Андрій кивнув на свою валізу, що лежала на лаві. Міліціонер узяв валізу, а Андрій виліз зза столу і став посеред хати.

— Все? — спитав сержант.

— Все, — промовив Андрій спокійно, розстебнув шкіряні краги й кинув їх під стіну: — Це хай тут.

— Ні, ні! — заспішив сержант.

— Слухайте, сержанте! — промовив Андрій спокійно, але з ноткою глуму. — Навіщо вам ці два шматки шкіри? Вистачить з вас моєї. Це ось малій будуть підметки.

Сержант помацав краги і по тих словах поклав їх назад під стіну, насупився і став, даючи Андрієві дорогу.

Андрій постояв хвилину, стріпнув чубом і подивився довгим поглядом на матір, що сиділа, закам'янівши, як від наглого удару; на сестру, на братів... Підійшов і поцілував матір, що так і не поворухнулась.

— До побачення, мамо... (павза).

— До побачення, сестро... (павза).

— Прощайте, браття... Не поминайте лихом...

Подивився на портрет батька. Повернувся й пішов. Зник. Так, наче й не було Андрія.

— Ну, от і все... — промовив Микола якимось чудно в страшній тиші, зідхнув і подивився на братів — ті опустили очі. Глянув на матір — і опустив очі сам.

Мати жакливо схлипнула, наче їй забракло повітря, схопилась за серце й подалася всім тілом до дверей... та й опустилася знов на своє місце. А тоді перевела очі на своїх синів і довго дивилась на них диким, страшним поглядом — повним здивування, жаху, відчаю, жалю й кричущого невисловленого запитання «хто?» Біда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум'яніла. Дивилась мить — і, здається, дивилась цілу вічність. З мукою. І нарешті прохрипіла тихо:

— Ох... Сини ж мої!.. Сини мої...

А біля стіни, втискаючись в неї спиною, стояла мала сестра їхня і дивилася теж туди, де й мати, очима, повними здивування й сліз, що стікали великими краплями.

Так кінчилася зустріч чотирьох братів рідних — синів старого Чумака, добрих і вірних, що любили свій рід, нащадків славного роду ковальського.

II

На щиті вогненному, на щиті золотому Каїн підняв Авеля на вила і так держить його. Держить перед очима, не дає й зморгнути... А десь за ним хтось на роялі задумливо грає журну і бентежну сонату Бетговена. Місячну сонату. Хтось там теж дивиться на місяць. І грає... Вічна легенда про двох братів, вирізьблена на далекому місяці, бентежить душу, як і завжди, як і давно-давно колись в дні золотого дитинства, своєю трагедією, своєю таємничістю нерозгаданою — таємничістю неоправданої, кричущої зради. «Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?!» — так завжди кричало серце дитяче, стискаючись в темряві нерухомої ночі, коли та емблема, розшифрована раз бабусею, висіла в вікні над сільветами сонного світу, припнята до чорної емалі неба, і сліпила зір. І тепер теж.

Щит золотий з дивною емблемою — емблемою зради — прип'ятий на чорно-синій емалі вічності, вогневіє в чотирикутнику вікна, за холодними ґратами. Він вогневіє й пливе нечутно за чорними сил'ветами бань і хрестів собору, вирізьбленого на тій самій емалі разом з верховіттями древніх дубів і тополь... Ба, він вирізьблений разом зі спогадами про дивні-дивні, давно забуті прекрасні дні, про дзвінке, замріяне (ах, хто ж то там так прекрасно грає за чорними сил'ветами?!), про закохане у всесвіт, і дружбу, і в усіх ближніх, срібногосе, кучеряве дитинство... Воно пливе, як на екрані, ні, як по сліпучому морю, в діамантових бризках і розривах веселки, мінливе, мерехкотливе, і разом з ним пливе таємничий, загадковий світ-всесвіт! Чарівний світ-всесвіт! Світ, в якому і та легенда, та емблема, вирізьблена на вогненнім щиті, здається неймовірною і зовсім-зовсім неможливою, неправдоподібною...

Спогади... (Ах, хто ж то так прекрасно грає?!) ...

По огорожі ходить шепіт і млюсть у темряві весняної великодньої ночі помежи столітніми дубами й липами... І та ніч великодня, той спогад далекого дитинства ось нашаровується на дійсність, напливає на неї й творить двоїсту візію з реального й давноминулого, повторюючись і проходячи перед очима до болю чітко, відбуваючись наново ось тепер, ось тут, в такій невідповідній ситуації... Ущерблений місяць, зачеплений за хрест дзвіниці, висить шкереберть. Через нього пролітають кажани й хрущі і, десь стукнувшись — либонь об шиби освітлених вікон собору, падають на білу латку піску, на білі мармурові плити надгробків під мурами церкви. А вони — маленькі романтики — йдуть по ограді, побравшись за руки, — чотири маленькі брати, один другого менший, — крадуться крізь загадкову темряву навколо церкви, дослухаються до таємничих шепотів, приглядаються до таємничих тіней, рухомих і нерухомих, що виповнюють весь навколишній світ, такий незбагнений, такий загадковий, де геть згубилися межі між реальним і нереальним. Але вони не шукають тієї межі, вони навіть не підозрівають її існування. Для них весь світ здається реальним і то реальним саме через свою фантастичність, світ з відьмами, з привидами, з янголами. Химерний, загадковий світ. Світ-казка. Тісно притискаючись одне до одного, вони кружляють по ньому помежи столітніми дубами, через смуги світла від освітлених вікон собору. Десь угугукає сова в синіх нетрях ночі, і здається, то вона дивиться примруженим вогненним оком місяця. Тоді вони ще міцніше беруться за руки й біжать... Вони чують дівочий сміх, і поцілунки, і млюсний шепіт під церквою, під липами, на горбках, у таємничій темряві... А в церкві читають «Апостолів». У великій-великій церкві, з височенними стелями бань, що губляться десь у мороці, куди не сягає світло свічок і лампадок, прохолода і тиша, і ту тишу ледве порушує монотонний, тремтливий голос читця. Той читець, гейби Хома Брут, злякано стоїть посеред церкви, поглядає одним оком на гріб з Христом, що його, розіп'ятого, а потім знятого, поклали отак посеред цієї великої церкви під шклянну покривку, і другим оком читає з книги таємничі слова, вимовляє їх тремтливим голосом — слова про те, як Христа мучили. А кругом читця порожньо — велике світляне коло, і здається, ніхто не сміє того кола переступити, мов би там десь накреслена зачарована лінія, що її ніхто не в силі подолати; люди зрідка входять у морок церкви, навшпиньки, нечутно і так само нечутно виходять або, лишившись, тиснуться попід стінами...

Стомившись, читець витирає піт і озирається. Тоді зза колон, десь з мороку виходить до нього інший, переступає світляне коло і, прокашлявшись, несміливо продовжує читати, а перший з полегкістю виходить геть туди, де шепіт, весняна млюсть і поцілунки... Чотири маленьких брати, побравшись міцно за руки, стоять нерухомо й дивляться на ворухливі язички свічок там, над Ісусом. Їхні серця б'ються схвильовано й єдиним ритмом. Вони стоять, мов заворожені, бо ще перебувають під чаром іншої ночі, минулої ночі, коли вони разом із своїм батьком приходили до «Плащаниці», до ось цього гробу прикладатися. Невиспані, побравшись за руки і спотикаючись на пішоходах, під мерехтливими зорями вони прибігли опівночі до гробу, дивилися на тяжкі рани пробитих рук і ніг і, глибоко зворушені виглядом замученої й покладеної в гріб людини, мерехтіли сльозами на неї й один на одного і стиналися дитячими серцями. Вони не говорили слів, вони не давали обітниць, але в той же час вони присягалися всім своїм єством любити добро й ненавидіти зло, бути вірними, бути дружніми, щоб ніхто нікого з них не міг отак розп'ясти. І вони були вірними, вони були дружніми.

«Ні!.. Не може бути... — Андрій зідхає й перекладає чоло з зігрітої частини залізної штаби на холодну. — Не може бути». — Пекуче запитання «ХТО?», хто продав його, як той Юда Іскаріотський, стоїть перед ним вогненне й непогасаюче, за всіма спогадами, як той місяць за сильветами собору, над місцем його золотоголового дитинства. Стоїть нерозгадане, і Андрій не в силі на нього відповісти. Логіка говорить, що то втяв хтось із його братів, але все нутро бунтується шалено: «Не може бути!!»

Його не лякає тюрма, його не турбує його доля — його турбує й пече це прокляте запитання — «Хто?» І він кружляє навколо нього все на одному місці, як метелик навколо чадної свічки, обмаслюючи об нього — об це запитання — крила своєї душі. Бо ж було ясно, що це один із трьох і ніхто інший. І саме це палило його вогнем. І саме тому він бунтувався всім своїм єством — «Не може бути!! Ні, не може, не може, не може бути!!»

За чорними сильветами замість елегії вже кипить якась космічна буря звуків. Дивно, хто ж то грає, хто ще може так божественно грати в цьому місті відтоді, як у ньому побито всі роялі! Звідки, з яких, з чийх вікон ці звуки Бетговена, що лунали для нього у місті колись, тоді, як він був зовсім юний і безтямно закоханий? Дивно.

Космічна буря звуків роялю акомпаніює бурі в душі.

Залізо грат холодне, і від нього зводить м'язи над бровами. Андрій притискає чоло до заліза ще дужче, щоб остудити розпечений мозок, та остудити його не може, мозок палахкотить несамовито, запалений самим припущенням про зраду, як страшною іскрою. А серце стискається від жалю, від журби, від печалі. А в очах крутиться веремія — веремія спогадів, усмішок, облич, золотого сонячного пилу, білих, червоних, жовтих метеликів і бабок, ластів'ячого трепету... Він очима дивиться на сильвету собору, що заставив перед ним тьмяне небо, понурий, чорний, мертвий, але вже не бачить його; лише на хвилинку той собор ожив був у мареві великодньої ночі та й знову погас і стоїть мертвий, як велетенський чорний саркофаг, як таємничий мавзолей, у якому поховано щось безповоротне, неповторне, навік втрачене. І тільки місяць над ним — живий; той місяць сліпить, пливе по чорно-синій емалі, зазирає в душу, бентежить її, як давній знайомий, як свідок давно забутого, рідного, ось тут-тут пережитого...

У вічку темніє й плавають жовті, сизі, червоні кола — то таке сліпуче, нестерпно сліпуче сонце. Ясний весняний день. Білі метелики літають у сонячному сяйві й сідають на вороний полиск грязюки, що, як смола, вкриває дно висохлої величезної калюжі посеред вулиці. Білі метелики на чорній емалі. Склавши крильця, вони сідають рядочками й купками, багато їх. Мов би пелюстки квітів на чорнім лякові грязюки. Ті метелики ловлячи, вовтузяться вони — чотири манюнькі брати, як манюнькі мурини. Вони накривають метеликів картузиками а чи долонями, обережно вибірають їх, щоб не покалічити, і радісно зносять їх у прекрасний, спеціально збудований пишний палац — з блакитного, червоного, жовтого, білого шкла, — збудований тут же недалеко в зеленій канаві, серед ромашок, калачиків, кульбаб та подорожника. То чудесний, дивний палац. Впущені туди метелики стають з білих кольоровими і, напевно, гарно там бавляться. А в них — у мисливців — очі сяють від щастя й радості. То нічого, що всі вони з п'ят до маківки вимашчені грязюкою і нагадують муринчат. То нічого. Але ті метелики, напевно, щасливі в такому дивнім, у такому пишнім палаці. Хай вони трішки там поживуть, відпочинуть, побавляться. А тоді їх будуть випускати на волю, щоб літали собі на сонечку. І от їх випускають... Боже, Боже! Який жаль! Не всі метелики літають! Деякі позбивали собі крильця в пишному палаці і вже не можуть літати, а деякі й зовсім мертві... Тоді чотирьох братів огортає жалоба: вони несуть хорих назад до калюжі і садовлять їх на чорну емаль, щоб вони там оживали, а мертвих хоронять. Вони їх хоронять, сповнені глибокого й щирого смутку. Старший з них — Микола — вирізає ножиком з трісочок гарненькі хрестики, а тоді вони копають ямки і ховають кожного метелика окремо. Роблять над ними могилки, втикають хрестики й садять у головах ромашки... А палац, такий гарний, чарівний палац, руйнують геть і з того шкла кольорового будують над цвинтарем пишний собор...

Андрій зідхає глибоко й шепоче сам до себе: «Не може, ні, не може бути!» Він одривається від ґрат і ходить по темній камері, не звертаючи уваги ані на те, що камера, всупереч тюремним законам, зовсім не освітлена, ані на тяжке, насичене духом людського поту, цвіллю й смородом блощиць повітря. Він не бачить тієї камери, він не уявляє, яка вона, ця тюрма в його рідному місті, він лише відчуває, що камера порожня, що він тут сам. Спочатку трохи дивується, що він тут сам, що в таку епоху є порожні тюрми, але потім пригадує, що це ж не велика міська тюрма, а колишня «буцигарня» при управлінні ГПУ й міліції. Згодом міняє цю думку — хоч це й «мала тюрма», але вона б мусіла бути повна тепер і ця камера мусіла б бути повна. І вона й була щойно повна, коли судити із стану повітря в ній. Тільки ж де ті люди? Ага, мабуть, їх десь перевели, звільняючи камеру для нього, «засекречуючи» його. Он, брат, яка він «шишка»!.. Десь за стіною чути кашель, глухий гомін, як з могили, чийсь сердитий окрик і — знову тихо.

Андрій ходить по камері. Підходить знову до вікна і так стоїть. В очах його пробігає багато, багато інших сліпучих картин їхнього прекрасного дитинства, одна другої яскравіша, одна другої ніжніша ніжністю неповторного, осяяного сяйвом глибокої дружби й широкі радості...

Ось вечір під Івана Купала. Небом сунуться фантастичні, мовчазні, грозові хмаритучі, й мерехкотять десь мовчазні молонії. Старші сестри і всі сусідські дівчата, завітчані

й закосичені, швиденько кінчають робити посеред вулиці «Купалу» — дві високі жердини, зв'язані вгорі, а тоді зігнуті й широко розставлені, як дуга, та й так вкопані в землю, вони обмотують гірляндами квітів і трав, пахучим любистком, зеленим барвінком, угорі чіпляють ліхтар із свічкою, а внизу вбивають стовпчик, до якого прив'язують високу жалючу кропиву, через яку стрибати, і ще й наносять дров та хмизу, щоб класти вогонь, як споночіє, і вже через вогонь стрибати. Дівчатам допомагають парубки. Стоїть стриманий регіт — ще не можна дуже сміятись, ще не можна бавитись, доки не посходились хлопці й дівчата з усієї вулиці, доки не почалась весела розвага за всіма правилами одвіку встановленого ритуалу. От як запалять свічку в ліхтарику або ще й як розкладуть вогнище замість кропиви, як стануть дівчата лавою в пишних вінках і заспівають: «Купала на Йвана...» Але це буде, як скінчать робити «Купалу». І вони квапляться.

А збоку, на довгій лавочці під парканом, сидять вони — чотири маленькі брати. В ситнягових шапках і з ситняговими шаблюками через плече, вони сидять рядочком, потурецьки підібгавши ноги, і дивляться на хмари... Фантазують... То ж не хмари, то казкові баскі коні, і вчитані з книжок горбаті верблюди, і фантастичні слони, і кораблі... Вони на тих баских конях, на тих кораблях і на тих слонах мандрують геть по всіх небачених і ніколи не знаних, дивних світах. Вони терплять дивні пригоди, вони перемагають страхітних потвор, Зміїв Гориничів, драконів і відьом, вони визволяють один одного з біди та з неволі... Зворушені уявними небезпеками, вони тиснуться одне до одного і не жаліють себе: кожен наввипередки готовий покласти життя за іншого... На них насувається страшна громова ніч, і десь палахкотять мовчазні блискавиці, підкреслюючи виразно ту небезпеку, яка на них невблаганно насувається і в якій їм таки доведеться складати іспит. І вони готові його складати з усією безоглядною дитячою відвагою й відданістю та братською вірністю...

Або ось вони відбувають цілі дитячі війни на площах і левадах...

Від тих спогадів Андрієве серце набрякло, і він одчайдушно жене геть від себе те, що сьогодні сталося і що хоче перекреслити все найкраще в його житті, ношене, як найкращий скарб, при собі завжди і всюди. Він жене геть всякий сумнів, він його всім серцем заперечує: «Не може бути! Ні, не може, не може, не може, не може бути!!»

Думка б'ється шалено. Потім приходиться тиха жура, приходиться смуток, приходиться втома. Він притискається лицем до ґрат і дивиться в ніч. Місяць зайшов за силвету дзвіниці, і небо стало ясным, а весь собор ще темнішим і чітко-чітко вирізьбленим із усіма своїми найменшими деталями, з прапором замість хреста на центральній бані. Той прапор ворухиться, літає зловісно, немов кажан, упійманий у сільце. Між тією силветою собору й цими ґратами та дахами, що відгородили ґрати від собору, десь там проходить його вулиця, його рідна вулиця, на якій вони з братами ловили колись метеликів, будували «Купалу», мріяли, бавились, виростали. Вулиця, на якій він не був уже так багато-багато років... Андрієві хочеться вийти й отак піти по тій вулиці, постояти біля кожної хати, біля кожного двору, де його колись знали та й тепер, далебі, не забули. Ні, не забули! Він пригадує, як його везли сьогодні тією вулицею, й серце його наливається вогнем. Вивівши з двору, його посадили на «лінійку», сержант сів зліва, міліціонер зправа, другий міліціонер — за кучера, а валізку Андрієву поклали посередині, — сірі баскі коні (один в

корінь, другий у пристяжку) рвонули з місця... Андрій знав, що був буденний день, але біля кожного двора стовбичили люди. Всі, кого він знав і кого він уже не знав, бо були нові або повиростали з немовлят, стояли мовчки й дивились на нього. Біля кожного двора! І так по всій вулиці! Вони не сміли ані слова сказати, ані кивнути, ані рукою махнути, лише дивилися широковитріщеними очима або з-під насуплених брів. А Андрій дивився на них. І раптом збагнув, захвилювався: «Це ж вони спеціально вийшли його проводити!.. Так, так! Спершу зустрічати, а тоді проводити! Його!..»

Збагнув це й сержант і звелів гнати коней вчвал. А люди виходили й дивилися назустріч, а тоді повертали голови услід. Серед того всього один незабутній кадр вривався Андрієві в саме серце: старий бондар, довговусий і броватий, батьків друг і побратим, коли «лінійка» проїздила мимо, кивнув головою... та й заляк, а тоді низько-низько схилив ту свою голову услід... Привітав, а чи попрощався, а чи вклонився? Вклонився! Старий сивоусий бондар уклонився. Це ж він колись давно, слухаючи, як Андрій розмовляв з його сином студентом, не витримав та й напроорокував, зідхнувши:

— Ой, не вмреш ти, синку, своєю смертю! Ні, не вмреш... А все через твою твою «щиру Україну».

Власний його син ще тоді пішов «у люди» і десь як у воду впав, а старий, бач, мав нагоду перевірити своє пророцтво на Андрієві. Треба бачити було його очі і як він вклонився. Як він вклонився!.. Це ж уся вулиця вклонилася тією сивою головою!

Серце Андрієве налилося вогнем: «Ага! Не пропала, ні, не пропала ж його молодість марно!»

Від зворушення він тоді вже не бачив більше нічого всю решту дороги, як його везли. А тепер от він хотів би піти по тій вулиці, тихенько постояти біля кожної хати, біля кожного двору, може, в останній раз, і закурити з старим бондарем та й спитати в нього жартома: «Невже ж він так і не вмре своєю смертю через твою Україну? Га? Ну, а якщо таки дійсно він не вмре своєю смертю, то хіба це так уже й погано?»

Андрієві хочеться закурити, але він не має нічого — ані тютюну, ані сірників. Підходить у темряві до дверей і стукає. Власне, йому не так хочеться, може, закурити, як хочеться почути людський голос у цій тюрмі. Це ж неабияка тюрма — це тюрма його рідного міста! На стук ніхто не озивається. Андрій стукає дужче. За дверима кроки, а тоді злий, захриплий голос рідною-найріднішою Андрієвою мовою:

— Чого лупиш?!

— Агов, земляче! Може, б ти мені купив махорки, га?

За дверима засміялось, потім сплюнуло і прохрипіло єхидно і так само, як і перше, злобно:

— Авжеж... Тільки ти трохи почекай... Теж мені «земляк»! — сплюнуло ще раз і пішло геть.

Андрій не розгнівався, а лише посміхнувся. Дійсно, яка купівля вночі! Але він не від того посміхнувся. Від голосу, від тієї рідної-найріднішої мови він раптом згадав чудну батькову пригоду, яка колись сталася в цій таки, ось у цій самій тюрмі. За все своє життя батько лише раз був в'язнем і сидів усього лише один день. В цій от буцигарні. То сталося випадково й помилково, але не в тім суть. Суть у тім, що, одсидівши одну добу, батько

повернувся додому і довго не міг прийти до пам'яті. Він крутив свої довжелезні вусара, гриз їх і мовчав. Часом нишком витирав очі мозолястим кулаком і ні пари з уст. Нарешті розповів йому — Андрієві — по секрету, що ж з ним сталося, що його так приголомшило. Не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, він був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив, але на тім би й кінчилося, він посурив би трохи та й усе, коли б не ті дівчата. І от ті дівчата заспівали пісні... Вони співали ту пісню, яку старий Чумак чув мільйон разів і не звертав на неї ніколи ніякої уваги. То була проста-простісінька пісня:

«Ой вербо-вербо, де ти зросла,
Що твоє листячко вода знесла...»

Дівчата співали її тихо в суміжній камері, а старий Чумак, почувши цю пісню, нагло «вдавися сльозами», як він щиро признався найменшому синові. Це він, трижильний і мозолястий коваль, що ще і в ті часи гнув залізні підіски руками!

«Ой знесла, знесла бистра вода,

А я молода, як ягода...»

Чи дівчата в тюрмі, чи пісня в тюрмі, а чи він сам у тюрмі, а чи усе вкупі було до того причиною, але, за батьковими ж словами, він за той один день постарів на десять років...

Андрій згадав батькову пригоду, згадав пісню дівочу, згадав вартового з його найріднішою мовою, згадав, як його везли вулицею, згадав сьогоднішню подію вдома, згадав свою матір, нанизав усе те в один разок, слухаючи журну мельодію... і на серце від того всього ліг тяжкий-претяжкий камінь. Ах, хто ж то так тужно, хто так ніжно грає на роялі!? На серце ліг камінь. Лише хтось непокірний у тім серці все протестував, не здаючись: «Не може бути! Ні, не може бути». Немов уже топився та й ще вимахував з води рукою: «Не може бути!»

Це про братів. Він так безмежно вірив у своїх братів, як у свою матір, як у свого батька, як у самого себе, що ніяке підозріння не вкладалося ані в його голові, ані в серці. Спіймав себе на тім, що йому хотілося нагло заплакати з досади, як тоді батькові в оцій саме тюрмі і в цій самій, може, камері. Заплакати та й лягти пластом і вже ні про що не думати, забутись, зацепеніти. Але він не заплакав. Не плакалось. Він лише зціпив зуби, намацав нари і, здершись на них, ліг горічерева, заплющив очі і так лежав пластом. Він не спав і нічого не думав — він марив. Лежав і марив. Слухав, як тонюнько скимлить серце, і утікав від нього в химерне маячіння. Відокремився душею від тіла і покинув його на нарах — нехай лежить тут. На тіло відразу напали армії блощиць і жалили його, мов би кропивою. Але Андрій і не подумав рятуватися, він віддав тіло на розтерзання, нехай. Це все таки в рідному місті... Цікаво, хто все таки там грав? Звуки оживили асоціацію про його першу любов, про тонкі пальці на блискучих чорних і білих клавішах роялю, про душі великих геніїв світу, воскреслих в провінційному місті далекої, чужої для Бетговена й інших землі...

Андрій спав як убитий, коли його прийшли будити опівночі. Власник хрипкого голосу тримав ліхтар між собою і Андрієм і, невидимий за тим ліхтарем, немов архангел з предвічної темряви, кличучи на страшний суд, проголошував зловісно:

— Вставай!! Давай-давай!.. Пішли за мною...

Пішли.

Андрій так і не бачив обличчя свого «архангела», власника такого симпатичного голосу і такої гарної, селянської мови.

Надворі в темряві «архангел» передав Андрія комусь іншому. Андрій тільки помітив, що коло буцигарні стояла якась тичба людей з білими торбами, оточена вартою, озброєною рушницями з примкненими багнетами. Юрба топталася покашлюючи та зідхаючи. «Привели поповнення», — відзначив Андрій, чуючи, як за спиною та юрба хлинула в двері.

Великий старосвітський годинник на стіні показував рівно годину по півночі, коли вони проходили коридором сонного будинку районного управління НКВД, вони — це Андрій, розхристаний, в розшнурованих черевиках, і в бріджах «на випуск», і чепурний чорнявий юнак в добре припасованій, строгій уніформі сержанта своєї знаменитої фірми. Юнак був нахмурений і... з сивизною на скронях, серйозний, але дуже чемний, аж занадто чемний. Він відчиняв перед Андрієм двері і, промовивши «будь ласка», обережно тримав їх, поки Андрій пройде, а тоді зачиняв без стуку і йшов поруч. Не спереду і не ззаду, а поруч, підкреслюючи тим, що він не конвоїр. Він не виявляв жадної цікавості, як і жадної тривоги, просто йшов поруч, як добрий товариш. І так само не виявляв ані цікавості, ані тривоги Андрій, а просто позіхав собі спросоння й ішов байдуже. Він багато вже бачив на своїм короткім віку і навчився «не реагувати». Бузсумніву, йому було цікаво, куди його ведуть, бузсумніву, його цікавило, як виглядає тепер ця благословенна установа, як виглядають її люди, які сталися зміни з того часу, як він сидів у ГПУ, а надто за час, як її переіменовано з ГПУ на НКВД. Правда, це була лише незначна філія в його рідному місті, але це все таки філія єдиної великої системи. Особливо це все його цікавило з огляду на страшну славу, що кружляла по всіх ССРСР про цю систему та про «ежовські рукавиці» (в яку — славу — він, до речі, не вірив). Але чого квапитись? І чого хвилюватись? Все прийде, і все ти визнаєш. Коли ти, брат, потрапив у ці двері, що в один бік такі широкі, а в другий такі вузькі, то ти напевно, про все визнаєш.

Коридор був застелений м'якою доріжкою, по якій вони ступали беззвучно. Пройшовши цей коридор, вони перейшли в інший, поверхом вище. Потім ще вище. Коридори ті були коротюнькі, а весь будинок був невеличкий і затишний — колишній готель повітового міста.

Так вони з чемним сержантом пройшли всіма коридорами і опинилися на самій горі, на третьому поверсі.

— Будь ласка, — чемно сказав сержант, востаннє відчинивши двері, останні з числа тих, що їх йому належало відчинити.

Великий кабінет був яскраво освітлений, заставлений м'якими фотелями, застелений килимами. Неймовірна вишуканість і культурність, існування чого навіть тяжко було припустити тут. Скляні шафи з книгами, радіоприймач на бюрку з полірованого горіхового дерева, одностильність меблів, писемний стіл під зеленим сукном, накритий грубим склом, а на тім склі відзеркалені писемні приладдя — грубі чотирикутні чорнильниці на бронзових підставках і з бронзовими покришечками,

мармурове преспап'є, бронзова пірамідка з олівцями й ручками, стосик книг, телефонний апарат...

Андрій постояв лише мить на порозі, охопив те все оком і зупинився ним на людині, що сиділа зручно в глибокій фотелі й читала газету. Людина помалу звелась назустріч, низенька, кремезна, в військовій уніформі з блискучими ременями навхрест, і промовила сухо:

— Будь ласка, — й показала жестом на фотель поруч. І відрекомендувалась. — Я начальник райвідділу НКВД Сафигін. Будь ласка. Я Вас слухаю... — І по тих словах людина знову сіла в фотель, вмошуючись у нім якнайзручніш, і заглибилась знов у газету.

Андрій сів у фотель навпроти, вмовився в ньому зручно, зухвало зручно, і з неприхованим викликом наставився очима на начальника райвідділу, що звався Сафигін. Сержант сів боком на підвіконні, обпершись однією ногою об підлогу, і мовчки, не моргаючи, дивився на Андрія. В тім його погляді за похмурою байдужістю світилася іскра великої цікавості. А начальник під Андрієвим поглядом споважнів, хоч і видавався абсолютно байдужим, зрідка позирив з-під лоба на Андрія та й знову в газету. Всі мовчали.

Андрій прекрасно розумів, що фраза, сказана до нього: «Я вас слухаю», — саме якраз і нерозрахована на відповідь, і що не він тут мусить починати розмову. А через те він сидів і мовчки дивився на начальника, відзначаючи про себе: «Не дурний з вигляду, не старий, хоч і сивий трохи; грубіян і, напевно, деспот, хоч і чемний; дуже зацікавлений чимсь поза газетою, хоч і заглиблений у неї; філософ, хоч і натяг таку нефілософську уніформу; не в своїй тарілці, хоч і самовпевнений...» А павза тим часом тривала. Видно було, що начальник зовсім не збирається квапитись і зовсім не читає газети, хоч і як силкується, а щось тяжко обертає під нахмуреними бровами. Нарешті, як уже павза загрожувала зробитись безконечною, начальник поклав газету на стіл, позіхнув і, витягнувши з кишені цигарницю та відкривши, простяг її Андрієві:

— Ви курите?.. Будь ласка.

Андрій не поворухнувся:

— Дякую... Я не курю.

— Гм... Ви дуже чемні... (ледь вловима іронія). — Для кого ж ви тоді замовляли махорку опівночі, якщо не секрет?

— Для блощиць... — мелянхолійна відповідь.

— Он як!.. (знову нотка іронії). — Але ж наші блощиці не курять!

— І дуже погано... Скажіть, чи це у вас окремих спосіб інквізиції — вкидати людину блощицям на жертя? Га?.. — запитання було зухвале, Андрій це знав і поставив його спеціально, щоб перейти в наступ, щоб збити начальника з його іронічного, такого зверхницького тону. От хай він розіллється, закипить, наговорить стандартних, ідіотських дурниць, і все буде в порядку, все буде нормально — чиновник «органів революційної законності» буде морально знизу, а арештант зверху. Але начальник райвідділу надиво зовсім не розіллється, він глянув байдуже на сержанта, що засміявся біля вікна, подивився на цигарничку, взяв задумливо одну цигарку і, кладучи цигарничку на стіл, перевів погляд

на Андрія. Закурив помалу. Не зводячи очей з Андрія, пустив хмару диму, а тоді промовив, не кваплячись:

— Слухайте, товаришу... Кгм... покищо ви маєте право так називатись, бо формально ви ще не в'язень, хоч вже й заарештований, у кожному разі це право тут визначаю покищо я...

— Дякую...

— Не кваптесь... Отже, слухайте, товаришу! Я хочу вас попередити — я не ваш слідчий, ні безпосереднє ваше начальство, що буде вершити вашу долю, і якщо я пропоную вам закурити, то не вбачайте в тому ніяких хитрих ходів, крім бажання просто почастувати вас цигаркою... Адаже ви хочете курити, так?

Андрій промовчав.

— Так? — напосідав начрайвідділу.

— Це не має значення.

— Ні, це має значення, бо як можна розмовляти щиро і цікаво, не куривши?

— Ви потребуєте щирої і цікавої розмови?

— В рівній мірі, як і ви.

Сміх.

— Не смійтесь... Зовсім небагато часу мине, і ви побачите, ви належно оціните ось цей момент... Але годі з тим. Отже, я вас попередив, що я не ваш слідчий і не господар вашої долі — те все ще перед вами. Я ж лише мусів вас заарештувати і виконати цей формальний обов'язок. Ви даремно нарікаєте на наших блощиць — ваше знайомство з ними буде дуже й дуже коротке. І хто-зна... може, ви навіть за нашими блощицями пошкодуєте.

Андрій насторожився і, хоч назовні був такий же байдужий і іронічний, в дійсності пильно слухав. А начальник продовжував, либонь, щирим голосом, якщо ж то був голос не щирий, то тоді він великий актор.

— Пошкодуєте. Закурюйте...

— Ні, дякую...

— Гм. Ну, як хочете. Упертий ви... Але саме про це я й хочу вас попередити... Я знаю, що ви одіозна фігура в цьому місті. Я не знаю всіх подробиць про вас, але знаю, що про вас ходить багато фантастичного, дикого, неймовірного. Я не знаю, за що вас заарештували і в чому вас обвинувачують. Але, кажу вам щиро, це мене не цікавить. Ті, кого це цікавить, будуть з вами говорити. Я ж знаю славу про вашого батька, про ваш рід... І от, знаючи ту славу, саме тому й покликав вас сюди. А покликавши, вважаю своїм святим обов'язком попередити вас перед тим, як відправити, куди вас «кличуть»... Я вже сказав, що я не ваш слідчий і не господар вашої долі, прошу це мати на увазі, але я можу дати вам добру пораду... Отже, хочу попередити вас, що від вас залежатиме — загинути по-дурному, ні за цапову душу, чи видряпатися й повернутися до життя. Ви зрозуміли? А для цього ви повинні...

— «Признатися у всьому щиро»... — продовжив Андрій мелянхолійно в тон: «Покаятися чистосердечно»... «Довести свою вірність»... «Заслужити прощення»... І нарешті — «видати всіх»... От... — і зідхнув.

Начальник осікся і замовк здивовано. Спробував розгніватися, але замість того почервонів розгублено. Помовчав. Нарешті промовив:

— Це ви даремно. Але... гм... я забув, що ви сиділи чимало часу в в'язниці і в таборах. Виходить ерунда — ми говоримо зовсім на ріжних мовах, ті самі речі сприймаємо зовсім і по-ріжному. Але добре було б, якби ви все таки мені повірили.

— То було б неприродно, — зідхнув. Андрій.

Начальник насупився. Довго мовчав. Мняв недопалок цигарки, розтоптуючи його в попельничці. Подивився, як розпливався останній димок над тією попельничкою, і промурмотів:

— Маєте рацію. Виходить, що ми поставлені в такі непримиренні позиції, при яких взагалі неможливо домовитися. А шкода. Виходить, що нормальні людські взаємини тут виключені.

— Виходить... Нормальні взаємини справді виключені...

Настала понура мовчанка. Начальник встав і заходив по кімнаті чомусь заклопотано. Потім махнув рукою і повернувся на своє місце:

— Ну, Аллах з ним, облишмо про це. Смішно й трагічно, що кожне моє слово ви приймаєте як підступ, але формальна рація за вами. Це цікаве для мене, взагалі для нас, оце дивовижне психологічне явище... Треба буде тим зайнятись ближче... фахівцям... У цьому-бо може бути джерело колосальних трагедій і колізій. А тим часом... (начальник подивився пильно Андрієві в очі). А тим часом на цьому всі мої до вас запитання і попередження вичерпалися. Все.

Взяв цигарку й знову закурив. Простяг цигарничку Андрієві. На цей раз Андрій вибачливо, ніби роблячи велику прислугу господареві, взяв цигарку, потім так само вибачливо взяв сірники на столі і закурив. А тоді відкинувся глибоко в фотель і крізь дим дивився примруженими очима на начальника. Сержант теж закурив біля вікна і, посміхаючись, з-під лоба стежив за кожним Андрієвим рухом. Так вони курили гуртом і мовчали. «Ідилія!» — думав Андрій. По довжелезній павзі, дивлячись, як начальник нервово тарабанив пальцем по столі, Андрій мелянхолійно промовив, обминаючи будь-яку форму звертання, бо «товаришу» не пасувало, а «громадянине» було надто неоковирне, через те він звернувся так, без ніякої форми, дивлячись начальникові в обличчя:

— Все... А тепер — чи не міг би я вас дещо запитати?

— Будь ласка, — охоче згодився начальник.

— Чи не можете ви мені сказати, за що конкретно мене заарештовано, в чому мене обвинувачують?

— - Не знаю.

Андрій посміхнувся.

— Неправильно. Ви неправильно відповіли. Ви мусіли сказати: «Не можу».

— Слушно.

— Дякую. Друге запитання — чи не знаєте ви (бачите, я йду вам назустріч самою формою запитання!), чи не знаєте ви, коли мене заберуть звідси?

— Не знаю.

— Дякую. Третє. Чи не знаєте ви, куди мене заберуть звідси?

— Не знаю.

— Дякую. Ви послідовні. І, нарешті, останнє — чи не можете ви мені сказати, які заходи будуть вжиті супроти моєї матусі... Або не так. Чи не можете ви мені гарантувати, що не буде вжито ніяких обмежуючих заходів супроти моєї матусі?

Начальник насупив брови і довго мовчав. Нарешті зідхнув:

— Не можу...

— Дякую. Ви геніяльно і абсолютно послідовні. На цей раз я вам вірю, вірю вашій щирості. Мої запитання всі вичерпалися. А тепер — чи не могли б ви мене відправити назад до ваших некурящих блощиць?

Начальник засміявся.

— І цього, на жаль, не можу. Вірніше, я можу, але не бачу в тому рації. — Він подивився пильно на годинник на руці і вів далі: — Не бачу рації. А хіба вам тут погано? Сидіть собі. Якщо вам не цікаво говорити — мовчіть. Хоч я на вашому місці був би чемний і розповів би щонебудь цікаве. Ви, здається, інженер?

— Уявіть собі.

— Якого профілю?

— Авіатор.

— Знаменито.

— Чи не слід мені зробити висновок, що ви не знали такої дрібної деталі з моєї біографії?

— Ні, я це добре знав.

— Нащо ж ви питали про це?

— Хотів чути, як ви вимовляєте титул вашої професії.

— Ну, і?..

— Добре вимовляєте, гордо. Я приємно здивований. Ви так вимовляєте, ніби збираєтесь літати завтра і взагалі.

— Так, збираюсь, і завтра, і взагалі. А головне — збираюсь будувати...

— Ну от, бачите!.. А ви не хотіли дослухати моєї поради...

— Гм... Ми ж так гарно домовилися, що всі слова і означення для кожного з нас звучать зовсім по-різному і мають ріжний змісл, чи не так?

Начальник насторожився:

— Тобто? Чи так я вас зрозумів: літати й будувати по-вашому, це зовсім не те, що по-моєму?

— Ми говорили про вашу пораду...

— А-а-а!.. — Сафигін засміявся. Він довго сміявся до себе, а тоді махнув рукою: — Ну, добре, — і перевів розмову на іншу тему:

— Ви, кажуть, непоганий мисливець? Чи це правда?

— Можливо.

— Ну от і чудесно!.. — Начальник справді щиро пожвавів і повернувся всім корпусом до Андрія. — Я, знаєте, теж... Скоро починається сезон на качок. Але я не

тутешній, а ви тут виростили, чи не могли б ви мені розповісти про тутешні умови, про озера та саги...

— Гм. Ну, знаєте, це знаменито! Ви мене посадили в тюрму, а самі хочете на моїх сагах полювати... Ну, знаєте... — засміявся Андрій.

Однаке вони все таки розмовляли про озера та саги. Андрій бачив, що його викликали сюди не ради всіх цих розмов, а викликали й тримають в очікуванні чогось, а тим часом зводять час, намагаючись поєднати приємне з корисним. По тому, як начальник поглядав на годинника, було видно, що те «щось» наближається, що там стрілка йде до призначеного пункту. Лише невідомо, як довго ще вона до того пункту йтиме. Тож, щоб не було нудно, ліпше вже розмовляти про озера та саги. Начальник виявив першоклясну ерудицію щодо місцевої мисливської орнітофавни й зоофавни, ботаніки тощо.

Так вони й розмовляли. Андрій слухав захоплені, справді поетичні мисливські тиради свого співрозмовця і думав: «І ти скажи, яка симпатична людина! І хто б подумав, що він є якимось ганебним коліщатком ганебного і страшного механізму, в який оце мене впхнуто!»

Проте він сам не уявляв, яку фатальну роллю має ще відіграти ця «симпатична людина» в його житті.

Так вони довго розмовляли мило про озера та саги, про крижняків і вальдшнепів; власне, розмовляв Сафигін, Андрій слухав; сержант теж слухав збоку задумано. Потім внизу десь задзеленчав телефон і сержант вийшов. Сержант вийшов, а начальник глянув на годинника й замовк. Коли сержант вернувся, начальник глянув на нього запитливо: «? »

— Так! — сказав сержант.

Начальник зідхнув і подивився на Андрія:

— Ну, от, а ви поспішали до блощиць... (павза). — Але перед тим, як ми розійдемося, я ще хотів щось у вас спитати. Що пак я хотів спитати? Ти диви, вилетіло з голови. Ага... — і, дивлячись просто Андрієві в очі, начальник поставив несподіване запитання устурч, за чимсь хитро полюючи:

— Е-е... той... Чи ви не знаєте, де ваші брати?

Запитання було раптове і щонайменше дивне, якщо не безглузде. Але Андрій знав, що в цій установі так собі безглузвих запитань не буває. Він нашорошився. І в той же час серце тривожно, боляче стиснулося, бо це запитання видалось йому підтвердженням страшного здогаду. «Гм... Перевіряє. Мацає, чи я здогадуюсь, хто мене продав». Це він подумав, а вголос відповів подразнено і досить нечемно:

— Не знаю... — а по хвилі додав не без єхидного наміру: — Що, бракує підпису...

Далі язик його не подужав, не повернувся.

— Під чим? — байдуже перепитав начальник.

— Під доносом... — видавив Андрій через силу і відчув, як кров прилила йому до обличчя, як він ввесь почервонів від маківки до п'ят, а губи затремтіли й на пальцях рук виступив піт.

Запала мовчанка. Сержант подивився пильно в розгублене Андрієве обличчя, стиснув щелепи і раптом бовкнув сердито:

— Ну-ну! Не поспішайте...

А начальник посміхнувся про себе. А тоді звівся на ноги.

— Отже, моя функція скінчилася. Маєте якісь скарги до мене? Ні? Добре. Ви зараз підете з сержантом. Осмілюсь нагадати наостанку ще раз про ту пораду, що ви її домовилися за мене... Бувайте здорові.

— Дякую. Бувайте здорові.

По тому Андрій з сержантом вийшли. Сержант і далі був чемний, відчиняв і зачиняв двері і йшов поруч. Він мовчав усю дорогу, поки вони йшли коридорами до самого виходу. І тільки аж при виході з будинку раптом зідхнув і, відчиняючи останні двері, промовив ледве чутно:

— Ну, брат! Не заздрю ж я вам!..

Андрій не перепитав, чому саме, хоч і хотів.

На дворі благословилося на світ.

Вони пройшли поуз клюмбу і завернули за будинок.

Там, за будинком, на широкому подвір'ї перед піддашшям стояли запряжені коні. Не ті, що були вчора, а інші, сірі в яблуках. Коні, як змії. Вони порскали бадьоро в ранковій прохолоді і гребли копитами землю. Біля лінійки й біля коней вешталась і вовтузились якісь люди. То були міліціонери й начальник з ними. Начальник тутешньої ж таки міліції, як потім виявилось. Сержант привів Андрія й поставив його біля лінійки, а сам одійшов геть і стояв збоку. Андрій обіперся на крило лінійки і чекав, позіхаючи. Щось вони довго вовтузяться. А міліціонери квапилися з усієї сили, вони вкладали на лінійку різні речі, Андрієву валізку, мішок з чимось, якісь теки, змазували колеса, перевіряли зброю. Нарешті впоралися з усім, але ще стояли. Виявилось, як зрозумів Андрій з уривків фраз, що немає секретарки. Щось там у неї мусять забирати чи оформляти. Чекали. Чи від того, що був надто легко вдягнений, чи від нервової перевтоми Андрія пробирали легенькі дрижаки. Ні, таки було холодно. Це ж серпень місяць — місяць холодних світанків. Зосередившись в собі, Андрій думав про ранішні качині перельоти, коли отак стоїш біля воза в лузі, і мусиш іти крізь туман до саги десь, і боїшся ступати в росу босими ногами... А надворі де далі дужче сіріло. Нагло Андрія неначе щось штовхнуло під серце, він підвів голову і аж поточився від несподіванки:

Катерина! «Так от хто вночі грав сонату Бетговена!!»

Просто перед ним на вузьенькім дощанім пішомуді стояла Катерина. Заспана, з якимись паперами під рукою, вона, як бігла, так і завмерла на півкроці, вражена. Вона була здивована, а чи вона була злякана, а чи?.. Дивилась на Андрія і губи її тремтіли, а очі наливалися сльозами. Великі блакитні очі. Ті сльози виповнили їх вкрай, а тоді геть бурхнули через верх і буйно потекли по щоках... Чи це йому лише здалося?! Вся ця сцена тривала мить. Хтось десь недвозначно засміявся. Нахмурившись, Катерина крутнула вправо, нагнула голову і швидко пішла до будинку.

«Секретарка! Це ж вона — секретарка!» Андрій не чув нічого, що робилося навколо, — так наче хто вистрілив йому в обличчя. Зовсім приголомшений і блідий, він провів очима зігнуту постать та так і стояв, повернутий услід їй лицем. У вухах йому дзвеніло і гуло. «Гм... Оттак о!.. Секретарка райвідділу!» А в вухах зринала нічна соната Бетговена і бриніла з невимовною мукою... А серце стискалося, охоплене бурею:

«Хіба ще не ясно!?»

— «Ні, не ясно! Нічого, нічого не ясно! — Серце калатало, як скажене, в дикому сліпому протесті: — Ні, нічого не ясно! Нічого не ясно!!!»

Нагорі зацокотіла жваво машинка. «Секретарка працює!» Пробіг сюди й туди начміліції. Принесли якийсь пакет, запечатаний сургучем. Ще щось там робили... Нарешті все було готове.

Андрія всадовили на лінійку, обсіли його з усіх боків, відчинили високі дубові ворота, баскі коні рвонули з місця й понеслись вихорем... Тільки й встиг помітити наостанку Андрій, як у вікні на другому поверсі дівчина визирала нишком половиною обличчя зза відхиленої рями — то Катерина... Ще відзначило око насторожену постать сержанта, що нерухомо стояв біля піддашся. За мить все те щезло разом з подвір'ям, разом з будівлями, лишилося на місці, геть десь кануло в передранковій млі.

І канула половина обличчя, нишком виставлена зза відхиленої рями...

III

Андрій надивлявся на світ. Перед тим, як покинути його, може, назавжди, він жадібно дивився на все навколо, намагаючись все зафіксувати, відкласти в клітинах мозку, щоб потім пам'ятати, яка ж була та «воля», який же був той світ, в якому для нього забракло місця.

Лінійка гримотіла через центр по головній площі, поуз бульвар Шевченка, поуз театр, поуз вбогі вітрини замкнених крамниць, шалено підстрибувала по ребрастому брукові. Услід їй підіймалася хмара пилу. Їздовий гнав коней вчвал, ніби зумисне, щоб не дати змоги Андрієві роздивитися на своє рідне місто, в якому так довго не був, або щоб не дати нікому з городян роздивитися, кого ж це вони так рано і так шпарко везуть, ніби вкрали та й мчать отак. Та на них нікому було роздивлятися — ніде жадної живої душі. І Андрієві ж ніякий чвал не перешкоджав. Весь час тримаючи Катрине заплакане обличчя в схвильованій душі, він журно розглядав усе, що бігло назустріч, давно не бачене і вже напівзабуте. Може, не так напівзабуте, як змінене, якимось чудно перейнакшене. Тільки не так перейнакшене, як того слід було б сподіватися. Він сподівався побачити рух вперед, зматеріяльований в будівлях, в спорудах, в показних матеріяльних удосконаленнях, відповідних до епохи, в якихось новітніх атрибутах культури й цивілізації. Гай-гай. Все таке, як і було. Тільки колись воно було молодше на низку років і, хоч і примітивне, зате життєрадісне, квітуче в своєму дикому примітивізмі. Тепер же те все якесь занедбане, засушене, запорошене, постаріле на цілу вічність ніби, вкрите лишаями й іржою, повикривлюване, повищерблюване. Аж дивно ставало, як і де ж тут могла приміститися й жити заблукана душа великого Бетговена?.. При згадці про Бетговена Андрій повів плечима, як від морозу, стиснув щелепи... Дивився понуро на місто. Місто-жебрак... Жадних нових будівель. Навпаки, багатьох старих будівель бракувало. Бракувало ажурних кованих огорож навколо церкви і колишніх «панських» будівель, бракувало великих вітрин суцільного бемського скла, бракувало золочених та сріблених вивісок біля аптек та крамниць, бракувало... Чого ж це бракувало головного? Бач, бракувало бадьорости й життєвої патетики, от чого. Бадьорість і життєву патетику заступила бравада, нудна й

придуркувата казенна бравада. І виявлялась та бравада в кольорі. В революційнім кольорі! І це єдина обнова, єдиний показник «поступу». Ним, тим кольором революційним, цебто кольором червоним, було вифарблено геть всі будівлі в центрі міста і навіть муровані огорожі. Колір пооблазив, пооблуплювався, порудів від дощів і часу, і місто мало вигляд ніби попечений, покалічений, напівбожевільний. Той червоний колір миготів обабіч і щезав позаду, змішуючись з курявою, ніби з димом пожарища. Ось міський театр, або «Нардом», як його величали давно; доки він був «Нардомом» — він був ясно-зеленавий з темними пілястрами, тепер він «Будинок культури» і тому, мабуть, червоний до одуріння. Ось бульвар Шевченка — ще не так давно, за часів НЕПу, він пишався розкошами майже столичних крамниць, кондитерських, ресторанів, тепер він геть весь уніфікований, поспіль червоний, ні, рудий до відчаю і пощерблений — в ньому якимось дивом повипадали цілі будинки, немов повибивані зуби. Ось електровня — така сама руда і згорблена, вгрузла в землю, допотопна електровня, і навіть революційний колір не в силі її змодернізувати. Вона завжди, скільки Андрій пам'ятає, чаккала вечорами, задихаючись, немов сухітник, і так само чаккає й тепер, лише темп неначе послаб. Це вже вона конає. Ось, нарешті, велика, ще імператорська тюрма!.. Але коні не повертають — мчать собі мимо, далі... Тюрма проводить їх понуро сліпими очима та вежами... Ага, це новість! Цього не було! Навколо тюрми раніше височів лише мур, а вікна всіх чотирьох поверхів зяли одверто ґратами. Так її поставив російський імператор в самому центрі міста на пострах «вірнопідданому» населенню. Тепер до імператорового подарунка внесено корективу — на мурах по всіх чотирьох кутах збудовано високі вартові вежі, а на вікна накладено суцільні залізні щити. Ц ж, пак, тепер ізолятор! Політ-ізолятор всесоюзного значіння. Андрій згадав, що про це ж йому говорив робітник у поїзді. Вся тюрма вифарблена так само в червоний колір. «Революційна тюрма, значить!» Ось допотопні лазні... Теж червоні. Ось допотопне «кіно». Ось...

Баскі коні промчали через центр міста, через міст, через Успенську площу з пам'ятником тому, хто так ошчасливив оце місто, — Ульянову-Леніну, — і влетіли в Харківську вулицю, а червоний колір гнав назустріч. Ось будинок колишнього «Уездного Высшего Начального Училища», де Андрій вчився перед революцією, а тоді, в революцію, разом з іншими з незрівняним ентузіазмом переробляв його, його нутро, на новий штиб з «Высшего Начального» на національну «Вище початкову школу», перефарбовуючи його, так би мовити, ідейно в жовтоблакитний колір. Тепер той будинок рудий. Ну, це може бути, це тому, що він щедро политий кров'ю його вихованців. Це може бути. Ось колишня жіноча гімназія... Руда. Ось чоловіча гімназія, тепер пед-інститут — рудий... Хтось у цьому місті напевно збожеволів, дістав бзіка на кольоровому ґрунті. Але чи так? Чи це від божевілья? Ні, не від божевілья це. Від політики. Ця декорація, цей фарбований фасад — від політики! Коли всередині зі здобутками революції не гаразд, коли ту революцію підмінено чим іншим, коли треба те «інше» злочинно ховати, тоді ретельно фарбиться фасад. Андрій дивиться з досадою на той «революційний» фасад рідного міста, і його нудить під ложечкою, йому хочеться з усього маху дати комусь невідомому в зуби, щоб аж щелепи геть позвертало, комусь тому, що оце так зпохабив, зпаскудив його бідолашне місто. Але, не маючи належного об'єкта (не дати ж по щелепах

оцьому напівсонному й досить безобидному на вигляд начальникові міліції, що сидить поруч!), не маючи об'єкта, Андрій тільки поводить плечима й зідхає, мружить очі.

Вони ідуть знаменитою Харківською вулицею, казкову довжину якої (уявіть собі «аж п'ять верстов!» Га!) вони колись в дитинстві вимірювали кількістю перевалків. І кількість тих перевалків була незчисленна. Може, яких п'ятнадцять. А як пройти ті всі п'ятнадцять перевалків, та там вже й була невідома й загадкова якась «станція», там вже була залізниця. Дорога в незнаний світ, що починався десь за останнім перевалком. Для них — для дітей — залізниця була, як легенда, znana лише з того, що на ній зарізало їхнього сусіда, машиніста-залізничника, якоюсь «залізною машиною». На щастя, червоний колір уже скінчився, бо скінчилися казенні будівлі й почалися звичайні, вбогі обивательські халупи, довжелезні недоломані паркани, тини, порослі буйно колючками й пасльоном, рясні тополи й осики, сади й городи. Андрій спочивав оком на буйній зелені, на праісторичних вбогих халупах, одвертих і щирих в своїх трагічних злиднях, без революційного фасаду, пізнавав давно знайомі хатки й числив, як у дитинстві, знайомі перевалки. Тринадцятий... Чотирнадцятий... П'ятнадцятий... Сімнадцятий... Двадцятий... Га! щось тих перевалків наче забагато стало, трохи ніби рясно! А ще ж тільки половина вулиці. Нарешті помітив, що він рахує за перевалки глибокі пустирища, які зяли на місці колишніх садиб і були добре втопані людьми й худобою, як найкоротші шляхи сполучення між паралельними вулицями. Таким чином збився й вже не знав, за котрим саме перевалком прийде поворот вліво до залізниці. Та справа розв'язалася простіше — коні не звернули ані вліво, ані вправо, а промчали вулицею аж в самий кінець і вигналися в степ. Помчали степом.

Ще дві години шаленої їзди степом і вони нарешті зупинилися на полустанку К... Он як! Важна він персона, якщо його не зважилися показати людям на міській станції, а завезли аж геть на цілковите безлюддя! На цім полустанку, саме як сходило сонце, Андрій і його дальша ескорта — начміліції й два міліціонери — злізли, забравши лантух з якимсь барахлом, валізку й течки з паперами, а решта повернули коней і поїхали шагом назад. Щоб було зручніше, начальник укинув течки в лантух.

По якомусь часі підійшов дачний поїзд і забрав надзвичайну групу з полустанка К; дачний поїзд, що йшов таки з Андрієвого міста до заштатної столиці Української Соціалістичної Республіки.

* * *

Від надмірної напруги нерви Андрієви притупіли, до того ж він був морально вбитий, внутрішньо розчакнений — в результаті зовнішній світ переставав його цікавити, насіла глибока апатія й страшенно захотілось спати, як було завжди з ним, коли аварійний душевний стан діходив критичної точки. Це брав гору інстинкт самозахисту — гасив розбурхане полум'я, стримував шалений гін крові, склепив вуха й очі, ввергав душу в сон. Спати... Єдине, всеохоплююче й всезаперечуюче, непереможне бажання. Але зовнішній світ не давав йому спати. Вагон, в який вони влізли, був погано до того пристосований. Це був химерний, ще не бачений Андрієм вагон дачного поїзда, що

курсав на лінії: місто «Н» — Харків. Отаке досягнення за час його відсутности! Пародія на крилату фразу некоронованого Цезаря соціалістичної держави про «жінь стало лущє, жінь стало веселє!» Колись, коли жити було не особливо весело, тут ходив звичайний, поштово-пасажи́рський поїзд, знаменитий тим, що мав вагони російської констругції, в яких місця для сидіння-лежанья були в три суцільних поверхи: коли підіймалися додаткові ляди, то утворювався з кожного поверху суцільний піл через увесь вагон. Ці додаткові ляди вигадані констругтором, напевно, в час особливого творчого натхнення. Пасажири набивалися на кожен такий піл щільно, як в'юни в вершу, й лежали всю дорогу покотом, їхали з комфортом, як патриції. Патриції лежали в три поверхи, виставивши три шереги надьогтьованих чобіт, позв'язуваних мотузками черевиків, лаптів і так репаних п'ят. Четвертий поверх становили ті, що підлазили під нижній піл і вмоцувалися просто на бруднющій, вічно мокрій підлозі, мавши достатні причини не дертися нагору, а залазити, мов щурі або таргани, в нору. Хоч треба сказати, що підчас «маршу» всі пасажири на всіх поверхах мали приблизно однакові шанси щодо небезпеки бути контрольованими (на предмет квитків та на предмет ревізії підозрілих «спекулянтських» клунків з картоплею чи буряками), бо тутешні контролери та кондуктори вмiли якось ходити по ногах і по головах своїми здоровенними, наквацьованими мазутом чобітьми. Особливо цікавий був той поїзд уночі. Він завжди був темний, ніякої електрики в поїздах на цій лінії колишньої царської імперії, а пізніше «першої країни соціалізму» не існувало, світилося лоевими свічками, що вставлялися в спеціальний ліхтар, пристосований російським констругтивним генієм так, що він (ліхтар на одну свічку) мав освітлювати одразу і пасажи́рів, і тамбур, і кльозет, але кондуктори (керовані тим самим російським творчим генієм) умудрялися й ту казенну свічку «замахорити», по-простому кажучи — вкрасти, лишаяючи справу освітлення на ініціативу пасажи́рів. Пасажири освітлювалися в дорозі власними свічками на прикрість вуркаганам та закоханим, що більше любили темряву. Та фортуна все таки була на боці закоханих і упосліджених: свічки горіли тільки на початку, пізніше жадна свічка не витримувала консистенції повітря й гасла — не могла перемогти людських випарів, аромату онуч, махоркового диму (махорка неодмінно закручена в газетний папір) й всього іншого. Але все ж то були «благословенні» вагони! Закохані й так аматори романтичних пригод мали ідеальні умови, щоб виявити себе вповні, і досить часу (темп їзди був трохи швидший за волячий — 100 кілометрів поїзд ішов п'ять годин!), щоб і націлуватися до одуріння, й виспатися донесхочу. Не те зараз. Цей самий поїзд тепер називається «дачний», або «робочий», і перше, що звернуло увагу навіть стомленого й байдужого Андрія, це що він торохтів несамовитіше, аніж раніше. А друге — що вагони в ньому зовсім нової й зовсім надзвичайної констругції. Насамперед вхід до вагону був, а виходу не було. Вірніше, був і вихід, але в ті самі двері, одні й єдині. Чудесне удосконалення! А для контролі то просто геніяльно! Це цілком в дусі цієї епохи, в дусі цієї країни, в дусі філософії, моралі й світогляду її вождів та ідеологів. В дусі нової, уніфікаційної ери. Геніяльно! Одні двері, щоб лекше було за людиною стежити, лекше тією людиною «керувати». Добиратися до вагону в ті двері треба було по спеціально причепленій драбинці... Це, бач, товаровий вагон, спеціально пристосований для пасажи́рів. І пристосований він не абияк. Російська історія знала його як звичайний

товаровий вагон «на сорок человек ілі восемь лошадей», стандартний вагон червоного кольору, з розсувними дверима і без жадного «умебльовання». Тепер двері забито цвяхами, червоний колір замазано зверху зеленим (дивно, просто аж не віриться коли зважити, що в місті Н., навпаки, всі будівлі пофарблено саме в червоний колір — але, мабуть, це тому, що революція, за поняттями цієї країни, це «всьо наоборот»), а в середині створено комфорт — поставлено кілька довгих лав із спинками і ще й зроблено трое вікон... Доказ, що «лошаді» з числа пасажирів випали. Ну, щодо «человеків», то норма, усталена історією, наче б то збільшилася вдвічі: вагон натоптаний пасажирами до нікуди.

В цілому цей тряский, торохкітливий вагон справляв вражіння надзвичайне — вражіння якоїсь символіки, образ чогось калічного, парадоксального, образ якоїсь епохальної аварії. Так, він символічний, цей вагон, немов би геніяльна карикатура, пародія на велику революцію, що зродила ось цей шедевр, як та гора зродила мишу. От був собі товаровий вагон на «сорок человек ілі восемь лошадей», тоді прийшла велика революція, мільйони людей під співи «Марсельези» героїчно вмерли за «рівність і братерство», за свободу, за краще майбутнє і — от воно прийшло, те «краще майбутнє»: товаровий вагон «на сорок человек ілі восемь лошадей», іменованій ще «телячим», взяли перефарбували в інший колір, прорубали пару віконечок, забили наглухо «телячі» двері, а випиляли інші, для людей, і — все. — І маєш нову епоху!!

Це, власне, думав Андрій, сидячи в кутку, й даремно намагаючись якось заснути. Заснути неможливо. Правда, він в цьому вагоні, в цьому товпищі опинився в привілейованому становищі, — для нього й для його почету було одведено цілий куток з двома лавами, з яких на одній розташувався почет, а друга належала цілком йому, й на ній ніхто інший не смів сісти але з такого привілею було мало радості, Андрій не міг скористатися з нього вповні. Сумно спершись головою на руку, сидів і дивився в вікно обважнілими очима. У вікні в якомусь баламутному тумані оберталася земля — межі крутилися навколо невідомої осі, танцювали дерева, кущі, сторожеві будки, а в цілому те все десь пливло під ним і поза ним і було таке саме почуття, як колись, коли він вперше підіймався літаком із своїм другом і вчителем, авіоконструктором Калініним. Голова поморочилась, і було приємно те згадувати — отак сидіти, абстрагуватися від реального оточення, від дійсності й переживати вже колись пережите, краще, може, що мав — дружбу, піднесену на крилах в зенит, в небо... Пливти поза часом і простором... Та абстрагуватися зовсім, як і заснути, він знову таки не міг: це ж пливе мимо рідна його, найрідніша земля, а це навколо нього нашорошені й принішклі товпляться, тиснуться його рідні-найрідніші земляки!

Потрохи розбирає цікавість. «Агов, не спи! Чого ж ти будеш спати, коли, може, твої дні вже почислені й тобі вже спати ніколи. Надивляйся! Надивляйся на все, чого ти давно не бачив і, може, вже скоро, а то й ніколи не побачиш! « Сперши голову на руки, Андрій крізь приплющені очі дивиться на людей.

Що особливо вразило, коли він роздивився, це що всі пасажири цього карикатурного, цього пародійного вагона були робітники, індустріяльні робітники. Щоб зробити цей висновок, не треба ані питати, ані гадати. З засмальцьованого й ідеально брудного та обшарпаного «прозодягу», робочих комбінезонів, з рук і облич, з уривків фраз

і реплік видно, що це все робітництво різних фахових профілів, представники нової (зовсім нової) української робітничої кляси, працівники індустрії великого промислового центру — Харкова: з тракторного заводу, паротягобудівельного, ХЕМЗу, авіазаводу, сталеливарень, робітники депо, залізничники, трамвайщики, будівельники тощо, тощо. Вони їдуть цим «робочим» поїздом на працю, поспішають із усіх станцій, містечок і призалізничних сіл геть з відстані ста кілометрів. По цій лінії. І так само вони ж десь їдуть, поспішають по всіх інших чисельних радіусах до центру, боючись спізнитися, під страхом тяжкої кари... Відчуття цієї кари здавалося написаним на кожному обличчі. Поїзд зупинявся на кожній станції й полустанкові — а їх було густо, — із вагону ніхто не вилазив, а тільки влизали в нього все нові й нові пасажирів. Вагон набивався до того, що люди вже висіли один на одному... І все це були робітники. Це було приємно. Правда, всі вони якісь засмоктані, виснажені, обдерті й до того ж ще ніби чимсь пригнічені — безмежно втому ачи злиднями, — але це були все ділові, зовсім якісь відмінні люди. Зосереджені в собі й позначені тавром суворої професії. А Андрій успадкував від батька велику й щирю любов до людей, хай і марудної, але творчої праці, до людей діла, що творять матеріальні цінності. Він не бачив бруду, він бачив мозолясті й тим шляхотні руки. Це розігнало сон. Ще не так давно по цій лінії при цій таки самій владі, після того як було заповіджено початок нової ери і навіть заведено нове літочислення — не від народження Христа, а від «25 октября 1917 года», — їздили переважно торбарі та спекулянти, спритні міщухи «Юга Росії», що циганили по селах і возили до Харкова на Євбаз шматочки масла та сала, а звідти старі гальоші та лахміття для обміну в селах знову на масло та сало. Зараз такого типу пасажирів зовсім не було. Звичайно, не тому, що спекулювати було нікому, а тому, що спекулювати було нічим. А ще тому, що пронеслися жажливі бурі, які з усіх поробили старців та поставили весь соціальний уклад догори ногами. Все зірвали з якоря. І тепер людський склад цього от карикатурного поїзду має зовсім інший вигляд. Те, що їде в ньому замість «лошадей», має зовсім інший характер. І попри все, той характер, як на Андрієву думку, досить таки втішний, бо він — Андрій — належав до числа тих, які вважали й вважають, що з його нації доти не буде діла, доти вона буде упосліджена і у власній хаті бита, доки якою завгодно ціною не опанує міста, доки не оволодіє власною індустрією, доки не матиме свого сильного, ідеально зорганізованої робітничої кляси, доки ота ледача й інертна міщанська та селянська стихія з її «моя хата зкраю» не видасть з себе масово людей в промисловість і опанує її, опанує машини, опанує всі надбання науки і техніки, високі школи, залізниці, всі найважливіші заклади й секрети механізму управління всіма галузями народного господарства. Словом, доти, доки вона не піде війною на місто «явочним порядком» і не поверне його собі, доки не перестане хуторянити й позіхати, а не почне будувати. І от початок цього великого процесу він бачить... Правда, це все повстає з великого горя, але то не важно. Правда, вони ще раби, але такі швидше перестануть бути рабами. І нарешті, правда, що вони зараз будують собі на безголов'я, але колись все те, що вони збудують, все таки належатиме їм. Зрештою не важно, **що** вони будують, а важно, **що** вони б у д у ю т ь. І вони ним заволодіють...

З мови, з інтонації, з жестів Андрій бачить, що ці обдерті й замурані робітники здебільша ще селяни, що це зовсім свіжі, скороспечені представники індустріального українського пролетаріату, але — як їх багато! Вони становлять майже сто процентів «населення» цього торохкітливого поїзда, та й ще тиснуться на кожній станції, проклинаючи енергійно невідомо кого (так, на здогад буряків), бо не можуть сісти як слід до переповнених вагонів і ризикують спізнитися. Лиш де-не-де межі робітниками трапляються окремі особи інтелігентних професій, т. зв. «службовці» та «інтелігенти», що теж поспішають до центру на працю, і зовсім немає ніяких перекупок, ані старців, якими завжди так рясніють усі приміські поїзди. Для перекупок це не вигідний поїзд, для старців теж — тяжко пожитися в тих, хто самі є старцями, хоч і належать теоретично до класи-«диктатора», класи-«гегемона», в тих, що спішать на працю, щоб там кривавим потом заробляти на хліб щоденний.

У вагоні, попри всю велику кількість пасажирів, на вдивовижу тихо. Це Андрія аж надто здивувало, і він звернув на це увагу зразу по перших станціях. Коли юрби всідали, стояв на дворі й на сходах лемент і ще тримався перші хвилини й у вагоні. А потім наставала тиша. Пристрасті гасли, голоси притихали до шепоту, лиш несамовито стукали колеса та деренчали шиби. Зразу Андрій не зрозумів, у чому річ, аж нарешті збагнув — це ж він тому причиною! Власне, цей куток, де він сидить із своїм почетом. На них (на нього й на почет) ніхто з пасажирів зовсім не звертав уваги, ніби їх і не було зовсім, і в той же час Андрій до глибини душі відчув, що всі реагують на його присутність. Всі без винятку. І реагують тривожною нашорошеністю, пригніченістю. Хоч ніхто й не дивиться просто в його бік, зовсім ніби не помічає, кожен байдужий, підкреслено байдужий. І, власне, ця підкресленість є показником, що всі думки й вся увага всього вагону в цім кутку, біля Андрієвого обличчя. Ніт-ніт та й ловить Андрій собі чийсь погляд, і було йому якось не по собі, коли откав собі замурана й груба, прокоптіла сажею й промаслена мазутом, з підсмаленими махоркою вусами людина, глянувши крадькома й зустрівшись з Андрієвим поглядом швидко відводила свої очі якось ніби винувано, розгублено моргала, а то й червоніла. Від деяких поглядів у Андрія мимохіть перебігав легенький, неприємний морозець, бо в тих поглядах світився кричущий переляк, нудьга й жаль невисловлений, але яскравий і без слів — переляк і жаль людей, які щось знають про його долю, щось страшне, співчувають, але безсилі його вирятувати.

Андрій оглядав усю цю масу, назовні ніби індіферентних, а то й ворожих людей, і йому було страшенно цікаво знати, що ж здебільша ці люди думають? Що ось це робітництво, до якого його — Андрієве — серце так горнеться й розкривається назустріч, немов соняшник обертається до сонця, робітництво, до якого він і сам належить плоттю й кров'ю, що воно думає? Але взнати докладно про це неможливо. Він лише міг судити про це з тих окремих поглядів, які вдалося перехопити, а надто з виразу очей і обличчя однієї жінки, робітниці, досить інтелігентної на вигляд і дуже покарбованої зморшками від власного якогось горя. Вона стояла в протилежному кутку, й дивилася надміру поширеними очима на Андрія, й не могла тих очей відвести — хотіла відвести, силкувалася, але не могла, очі поверталися назад, мов приворожені або наврочені. Дивилась перелякано й ворушила про себе губами... І Андрієві здалося, що ось це, власне,

й дивиться тими очима на нього весь вагон. Вони щось знають. Вони щось знають таке, чого він не знає. Звідси й та нашорошеність, і той переляк, що з очей світиться. Але не може бути, щоб вони відчували тільки страх і жаль. Насуплені брови, зімкнені уста, погляди у нікуди, глибокі затягання махорковим димом, сердиті сплювки на підлогу, під ноги собі говорять про щось інше ще. А може, то звичайне презирство, а чи злоба? Бо ж вони бачуть на ньому вже випечене тавро, як на винуватцеві всіх їхніх нещасть, тавро «ворога народу»... Ні, то від іншого, бо коли б вони вірили в те тавро, вони б злораділи. То від іншого..

Андрій переводить погляд у вікно й дивиться, як обертаються поля, і слухає, як тихо й мляво розмовляє начальник міліції з одним міліціонером. Той міліціонер назвав був начальника «товариш Рибалко!», і тепер Андрій знає, що він називається «товариш Рибалко». Андрій не вникає в зміст розмови, лише слухає саме звучання — товариш Рибалко говорить прекрасною українською мовою з милим полтавським акцентом. Слухаючи ту прекрасну мову, Андрій думає: «От везуть та й вкинуть у рідну-ріднісіньку українську тюрму». І пригадує Винниченкового «Поміркованого та щирого» — от би він тішився з такого почиту й з такої перспективи! Але сам Андрій від того навіть не посміхнувся, подумав так собі. Слухав милу полтавську вимову, а потім дивився на того, що говорить. То був у дійсності досить вайлуватий і неоковирний чолов'яга, цей товариш Рибалко, але справляв зовсім інше вражіння - — -величавий, повільний в рухах, сповнений престижу й монументальної могутності в своїй уніформі начальника міліції, в уніформі коліру сталі. Ні, він безподібний, цей Рибалко! Це ж він свою історичну, безсмертну «хахляцьку» вайлуватість і розвезеність так геніяльно замаскував у велич, у маєстатичність держави, що її він репрезентує, в монументальність її «залізної охорони», у велич самого «залізного наркома» — свого шефа й повелителя. Правда, міліціонери перед ним не виказували особливої пошани й субординації, не тяглися в струнку, не ляпали обцасами, не говорили «так точно!», як старі, клясичні жандарми, і саме це було, на думку Андрія, великим недоліком. Вони б мусіли бити копитами перед такою Рибалковою монументальністю й говорити «так точно!», продовжуючи традицію достославної російської жандармерії, підпори й надії всіх, богом люблених, імператорів «Північної Пальміри», і це було б саме до речі. Але це ж, бач, була не якась «чорносотенна жандармерія», а «робітничо-селянська міліція» і такої субординації в ній не заведено. Міліціонери трималися перед Рибалком, як рівні, сиділи й курили з ним, прикурюючи від одного сірника, лиш було видно, що вони його все таки дуже бояться. Але не це вражало. Вражало те, що й міліціонери, і сам Рибалко бояться, либонь, Андрія, тримаються супроти нього якимось чудно, нашорошено, ніби пильнують його і в той же час намагаються від нього відмежуватися. Андрієві страшенно хотілося впіймати погляд Рибалко, подивитися йому в очі, але це не вдавалося — Рибалко уперто уникав зустрітися очима і, замаскувавшись у свою монументальну байдужість, сковзав поглядом мимо. Так само й міліціонери, зрештою простякуваті й ніби порядні хлопці, кепсько обтесані селяки. З правила в цій країні, як і в багатьох інших, до поліції чи до міліції йдуть служити ріжні покидьки, злодії й ледарі, ріжна суспільна непотріб, не придатна до нормальної людської праці, це було відомо, й саме тому до представників поліції та міліції

тут споконвіків населення ставилося з неприхованим презирством і зневагою, як до аморального й злочинного елемента. Але ці хлопці, може, були з іншої категорії й тому почувалися особливо кепсько. Їм було ніби мулько. Вони перед очима цілого вагону йорзали на ослонах і говорили межі собою підкреслено байдуже, грубо, ривками, занадто серйозно й несамовито курили. Вони говорили щось, аби говорити. Рибалко теж — говорив слова знічев'я, позіхав, нудився. Андрій бачив, що він — Андрій — стоїть їм усім, немов кілок, у душі, і тій душі мулько, і через те вони мнутья всі та йорзають. Ніби це не вони його везуть на позорище, а він їх. І жаден не гляне в очі. Лише раз упіймав Андрій на собі погляд наймолодшого з них, обсіпаного ластовинням, міліціонера, — вони зустрілися очима на мить, на коротку мить, той блимнув і одвів свої очі геть. В тих очах промайнув дивний, змішаний вираз — остраху, цікавості й незручності водночас. Той самий вираз, що й у всіх. Таке вражіння, що кожен з присутніх у вагоні уявляє себе на його — Андрієвому — місці й від того втягає голову в плечі, не хоче на його місці бути. Так, вони не хотіли б на його місці бути. Міліціонерам же й їхньому начальникові рішуче набридло їхати, й вони б уже хотіли вилізти й відпекатися від цього вагону з його пасажирами й від своєї жертви. Але поїзд все торохтів і торохтів помалу, минаючи станції й полустанки, і вони сиділи, як на голках, берегли Андрієву валізочку та якийсь лантух з речами. Здавалося, що вони вкрали ту валізочку, й той лантух, і самого Андрія й от хотіли б все те затулити спинами й руками та й пошвидше завезти кудись, де вже немає сторонніх очей і небажаних свідків, здати там таку от неприємну обузу комусь іншому й з полегкістю зідхнути. А вагон набивався ще й ще засмальцьованими й закаптуреними пасажирами, і вже вихід з нього був остаточно забарикадований, так що Рибалко з хлопцями та з Андрієм навряд чи й зможуть уже вилізти. Поїзд їх, тих закаптурених пасажирів, все підбирав, лишаючи після себе перони порожніми. Так спорожнів Богодухів, Мерчик, Люботин, Нова Баварія... З кожною новою станцією відчувалася все більше близькість великого міста.

Нарешті вони прибули до Харкова. Недавня ще столиця Української Соціалістичної Республіки, великий промисловий центр України — Харків саме починав свій робочий день, хоч у людей десь це й була неділя.

Понурий, припорошений сажою і посипаний сміттям Харків.

«Харків, Харків, де твоє обличчя?

До кого твій клич?!»

Це Павло Григорович Тичина начертав.

Дихай, дихай, чоловіче! І дивись!

Ніколи Андрія ті Тичинини рядки не вражали так, як тепер. Де обличчя й до кого клич? Сіро й знеосіблено. Велитенські юрбища заклопотаних і ніби переляканих, злиденних людей виливалися з усіх отворів присадкуватого вокзалу й чимдуж бігли в усі боки, поспішали. То їх привозили з усіх сторін приміські поїзди, і вони, вискочивши з тих поїздів, бурхали шаленою лявіною через вокзал на площу, мов гнали на пожежу. Лявіна виперла з собою Андрія й Рибалко з міліціонерами, викинула їх на площу й закрутила ними на місці. Рибалко тримав валізу, міліціонери тримали лантух, Андрій стояв так, з понурою цікавістю розглядався навколо.

«Харків, Харків, де твоє обличчя?!»

Де ж твоє обличчя?!

Наполохані й ніби гнані в шию люди (пригнічені думкою про можливість спізнитися й потрапити замість заводу на Колиму! От чого вони так біжать!) гуготіли, торохтіли дерев'яшками й невибагливим своїм «прозвуттям» по вогкому, брудному асфальту і мчали навперегони в усіх напрямках. Частина їх брала штурмом трамваї, душилась несамовито, обвішувала ті трамваї з усіх боків, немов гірляндами брудного, запорошеного листу, й їхала; це були найщасливіші й найагресивніші, найдужчі. Але більшість бігла пішки.

Рибалко з провінційною нерішучістю дивився на ту баталію навколо трамваїв і не зважувався зі своїм в'язнем туди пхатися. Таксі ніяких не було та, мабуть, не було в нього на те, й асигнувань. Інших транспортних засобів жадних. Лишалось чекати, доки ця людська повільність змаліє. І вони чекали.

«Харків, Харків, де ж твоє обличчя, га?»

Андрій рішуче не впізнавав своєї недавньої столиці, не бачивши її всього яких шість років. Вокзал (колишня гордість всієї Слобожанщини!) якось розплився, присів, вгруз ніби в землю, закурився й збуденнів до краю. Після розкішних, все оновлених дворців Москви, Ленінграду, Свердловську й навіть Новосибірську цей дворець видавався трухлявим грибом, халабудою провінційної каруселі. Будинок Поштамту насупроти, що уважався за чудо будівельної техніки, за найбільше досягнення національного будівництва в усій республіці, про яке (досягнення!) так багато списано газетного паперу в свій час і навіть писано безліч віршів столичними й провінційними поетами, — цей будинок зовсім засмутив Андрія, аж йому серце стиснулось, бо ж цей будинок подавав колись такі надії. А тепер виходило, що це ніяке чудо техніки, такий собі злидений будиночок, та ще й репнутий по фасаді з самої гори донизу (напевно за ту злочасну розколину архітектори й будівничі вже давно пішли до тюрми як «петлюрівці!») Монументально стояв лише будинок по другій стороні площі — знаменитий «хмарочос» управління «Южних Железних Дорог», збудований ще за царя, нахмурений на всі свої шість поверхів, чорно-сіро вифарблений. Це ще документ «могутности» колишньої імперії, як її цитаделя в «Южном Крає», сіреч в землі козака Харька та Квітки Основ'яненка. Тут і тепер було «Управління Южних», хоч на фасаді й додано вивіску українською мовою. Назагал картина перед очима було досить прозаїчна, занадто буденна, підкреслено провінційна, така, як на заводському подвір'ї, а не на привокзальній площі столичного міста. А були ж перші роки по великій революції, роки злету, коли це місто кипіло й гуло, а ця площа привокзальна мерехтіла новизною, сліпила блиском машин, реклам, транспарантів, глушила сміхом і веселим гомоном молодости — коли весна бурхала через місто повинню... То був час великих надій, час початку бурхливого ренесансу воскреслої після трьохсотлітнього сну нації, час могутнього старту й романтики боротьби, час невисловлених до краю сподівань, палких мрій, вже от-от недалеких до здійснення великих намірів.

Те все видавалося сном. Не може бути, щоб оця запльована й закидана недопалками ("бичками") площа була колись молодістю, а оці люди вмільо сміятись!..

— «Ну-ну!» — пригрозив хтось збоку. — «От як я тебе відправлю на Совнаркомівську і як ти там підпливеш червоною калиною, то тоді визнаєш, таратарам!»

Це чистій черевиків зчепився з якимсь клієнтом, що не догодив йому чимсь. І ця «калина» мала коштувати клієнтові всього яких десять копійок.

— «Та-ак; — подумав Андрій, — цікаві речі пропагується тепер на цій, такій колись сонячній і багатонадійній площі одверто! — Він окинув оком замузаного хлопчика-чистія і його розгубленого клієнта, що подався чимдуж навтьоки. Рибалко теж оглянувся не сказав нічого, посміхнувся про себе. А вголос за нього засміявся молодший міліціонер, двозначно й якимось дурнувато.

Оце й усіх розмов було, що їх Андрій по-справжньому почув серед вільних людей сьогодні, це й усіх слів, сказаних за весь час членоподільно й зрозуміло до краю. По цих, власне, словах Андрій як слід уяснив, чого ж саме він тут опинився нині, і йому зассало під серцем. Згадалася Катерина. Згадалися брати. Згадалась дурна, глупа ніч, мов чадний сон... І він сапнув харківського чадного повітря на повні груди: «Дихай, дихай, чоловіче!»

Коли людська лявіна розмокталася, вони сіли до вагону трамваю й поїхали. Доки доїхали до призначеного пункту, Андрій ще надивився на місто. Вражіння від всього те саме. На всьому лежить якась специфічна печать, печать чогось невисловленого, гнітючого. Андрій це помітив ще раніше, по інших містах, які він проїхав (а він проїхав їх безліч і у всіх кінцях країни соціалізму), але тут те впадало в око особливо. Будівлі й ті були позначені тією печаттю, якісь без душі, з приплющеними очима, з замкненими устами, без обличчя або, вірніше, з обличчям, закритим серпанком чогось невисловленого, якісь безживні, безрадісні. Щось було в них таке, що тяжко збагнути відразу.

Андрій дивився на будівлі, машини трамваї, на міліціонерів на стійках, на людей, що сновигали зіщулені вулицями й площами, переводив погляд на людей в трамваї — і бачив на всьому ту саму печать. І нарешті збагнув:

То ж страх! Невисловлений, затаєний, але невідступний страх! Страх, що змушує старших замикати уста наглухо, а молодих нишкнути зі своїм сміхом і жартами й озиратися кожної хвилини по боках, а всіх разом змушує бути нашорошеними й озиратися за кожним міліціонером чи військовим, а при появі котрогось з цих носіїв офіційної уніформи, як ознаки влади, в трамваї — замовкати всіх. Страх. Чи острах? Але то все одно. А до того страху ще й втома. А вже від цих обох — апатія. На дворі сліпуче-сонячна погода і — тиша! В такому великому місті — й тиша! Далєбі все централізовано десь і його не чути й не видно на вулиці. Централізовано «десь» торгівлю, централізовано крик і галас — за всіх кричить дерев'яним голосом радіо-гучномовець на площі, а приватньо ніхто вже не сміє кричати й галасувати, як не сміє й продавати морозиво та «Міррад». Мабуть, приватньо ніхто не сміє вже й сміятись...

Нарешті вони вилізли з трамваю й пішли пішки. Звернули з Пушкінської вулиці, від трамвайної зупинки, й пішли по Совнаркомівській... От, бач, куди його везуть! Це ж про цю вулицю говорив чистій черевиків у сентенції про «калину». На цій вулиці стояло колись Всеукраїнське Управління ОГПУ з своєю новозбудованою, оригінальною внутрішньою тюрмою, про яку весь Харків довго нічого не знав, хоч і стояла та тюрма в

самісіньким його серці. А тепер, значить, там управління НКВД. Андрій ішов попереду, по осяяній сонцем панелі, а за ним плентались Рибалко й міліціонери, теліпаючи речі в руках. Перехожі озирались на таку компанію мимохідь і удавали, що, власне, нічого не відбувається, що все в порядку; Андрій теж не звертав ні на кого уваги — підставив свою вихрасту голову й розхрістані груди під сонце й дивився ген на величезний, модерний сірий бльок, що величаво мерехтів попереду, заставивши цілий квартал уповздовж і вигнавшись високо вгору. Дивився і був зовсім спокійний. Більше того, якесь дивне почуття ворухнулося в нім, ніби він іде додому, до дуже знайомого й давно не баченого пристановища, в якому лишив частку себе колись. Він бо тут прожив був цілий рік в камері самотнього ув'язнення і за малим не став живою ілюстрацією до «Шільонського в'язня» Шіллерового, коли б не бунтівлива молодість. Проте зараз навіть ніжність якась прокинулася при згадці про той рік самотнього ув'язнення, рік тюремних мук і палких, нікому не звірених мрій у рік крайньої зосереджености в собі, рік безкінечних дум і жагучих поривань до волі — рік самотності в 24 роки. Тут же пригадав і те, як його сюди вели, а назустріч ішла компанія знайомих, і один з них (такий був язикатий поет-реготун В. Поліщук) запитав: «Куди? — і по хвилі, здогадавшись, сам собі відповів на всю вулицю:

— А-а-а... На Ф а б р и к у - к у х н ю! І зайшовся уїдлигим реготом. А за ним і вся компанія.

«Фабрика-кухня». Так він охрестив цю споруду. Зараз ніяка така компанія не йшла назустріч. А шкода. Десь їх, напевно, розметало тепер по всіх світах...

Але наприкінці, хоч Андрій і не зустрів ніякої знайомої компанії товаришів і друзів, він все ж таки мусів трохи здивуватися. Це було останнє вражіння з волі, з втраченого світу. Вони вже йшли попри самісіньку стіну управління НКВД, завертаючи за ріг на Чернишевську, де був вхід до комендатури, як раптом двоє молодих хлопців, по-спортивному одягнених і досить «модних», стоявши на розі, обернулися і наставилися очима на Андрія усторч. Хвиля здивування й зацікавленого оторопіння. Провели очима Андрія до дверей і несподівано один протіг на повен голос:

— Чумака повели!..

Андрій страшенно здивувався — хто ж це? І звідки він його знає? Але озирнутися не встиг — двері за ним закрилися. «Хтось, може, з рідного міста, може, з рідної вулиці»:

Сонце, воля, весь світ і два якихось незнайомих хлопчиська, що знають його ім'я, лишилися по той бік.

IV

«Фабрика- кухня»... Якщо існує «той світ» по думці всіх смертних, то оце він і є. Світ по той бік таємничої брами, що розділила життя на відоме й невідоме, на просте й загадкове.

«Той світ». При чому слово «той» за термінологією мешканців цієї частини планети має подвійне значіння: крім звичайного протиставлення до слова «цей», воно ще має окремий зміст — спеціально наголошуване це слово має означати «той!», тобто особливий, унікальний, непередбачений і неперевершений. Та, мабуть, обидва нюанси цього слова тут будуть до речі. «Той світ», «фабрика-кухня».

І вони от в нього вступили й блукають по ньому. Рибалко теліпає валізу й лантух і супроводжує Андрія. Міліціонери щезли. Ще в комендатурі, де Рибалко виписував перепустку до головного управління на дві особи, міліціонери звільнилися й кинулися прожогом геть — вони, безперечно, зраділи, що їхня місія скінчилася. Лише Рибалко не міг утекти — виконував свою місію до краю: теліпав валізу й лантух і теліпався сам. Він натужився, сопів, але нічого не казав, либонь, не наслідювався турбувати цю, довірену йому, вихрасту людину в розшнурованих черевиках, навіть ніби ніяковів перед нею. Не командував, не злостився, не дивився в очі й взагалі мовчав, просто йшов позаду, а коли Андрій зупинявся, не знаючи куди повертати, Рибалко на мить виходив наперед.

Так вони перейшли лябіринт нижніх коридорів, потім підіймалися нагору. Один поверх... Другий... Третій...

Ба, ці сходи знайомі Андрієві, дуже знайомі — сходи управління «фабрики-кухні». Лише ось така неприємна новина:

Геть по всіх сходах, над усіма прольотами межі ними висять грубі, циркові тенета. Всюди циркові тенета! Попід шкірою пробігає легенький неприємний холодок. Андрій угадує, що це значить, для чого ці тенета... Не для циркових розваг, справді, їх розвішано та ще так рясно! А те, що тенета висять, та ще так рясно, в самому управлінні, де колись ходила лише вільна публіка, — це особливо бентежить. Крім тенет впадають в око дротяні решета на всіх вікнах... Ну й ну! Андрієві ця декорація не сподобалась. Проте він не оцінив її як слід, бо не знав нічого ще.

Зійшли на третій поверх, постояли на сходах, потім походили в коридорі. Рибалко поторсав кілька дверей — всі замкнені. Андрій бачив, що його начальник безпорадний і не знає, що робити. Всюди порожньо, безлюдно: порожні вестибюлі, порожні сходи, зупинений ліфт, порожні коридори. Андрій згадав, що сьогодні неділя, отже, виходило, що хоч в цей день працюють усі заводи й фабрики, тут це вихідний день, ніхто не працює. Поникавши по коридору, вони посиділи на лаві. Потім перейшли в другий коридор, знову посиділи на якомусь тапчані. Рибалко поторсав ще кілька дверей,

Мимо пройшов юнак в ежовській уніформі, він біг з якимись паперами в руці порожнім коридором. Рибалко перехопив його й, одвівши набік, щось питав, розводив руками, щось товкмачив. Юнак сказав «так» і пішов собі. Знову потяглися нудні для Рибалко, безкінечні хвилини чекання. Рибалко прів, хвилювався помітно, хоч не подавав знаку, уперто чекав, чим скінчиться те «так», сказане струнким юнаком в ежовській уніформі, — це «так» було, як соломинка, за яку тримався Рибалко, боючись загубитися в

порожнечі. Андрієві вже було шкода вайлуватого цього простака в начальницькій мундирі, флегматичного цього товстюха з таким милим полтавським акцентом, що топтався так безпорадно в порожньому череві найгрізнішої в світі установи. Він знав, що встань він — Андрій — і піди собі геть, цей товстюх нічого з ним не зробить. І іншим разом, при іншому настрої він саме так і зробив би, навіть не спинився б перед явним безглуздям такого вчинку, бо ж із цього будинку немає виходу — всюди, на всіх дверях стоїть варта, — але він пограв би з долею в піжмурки, використовуючи хочби один єдиний шанс. Але зараз те навіть не приходило в голову. Поперше тому, що не звик підставляти за себе чужі голови, скажемо, от Рибалкову. Подруге — він був роззброєний усим, що сталося, тяжко пригнічений, розбитий геть до тла і тому сидів понуро й дивився перед собою. І, нарешті, ще одне стримувало його від будь-якого божевільного вчинку, це явно ідіотична, підступна, але настирлива іскорка надії, що все може скінчитися щасливо, нічим. Потримають, пострахають і, не мавши ніяких матеріалів супроти нього, пустять. Це була явно ідіотична, безглузда думка. Андрій гнав її геть з усієї сили, але вона лізла. І це було поганим симптомом. Значить, він внутрішньо, підсвідомо визнає всю безвихідність і трагізм своєї ситуації, і саме тому думка десь б'ється, як пташка, в сліпому метанні, надіючись на якесь там химерне щастя, на якусь дірку. Це погано, і це не в його стилі.

Хвилини тяглися нудно до нестерпності. Хочби вже щось було швидше. Нехай дія розгортається карколомним темпом. Андрій належав до тих, що, потрапивши в критичну ситуацію, в стан аварійний, не замружують ніколи очей, а сприймають все «в зрячку», хочуть все бачити, обмацати, перевірити, спробувати, йдуть небезпеці назустріч, прискорюючи свідомо розв'язку. Але тут він нічого прискорити не міг, а тому, зібравшись в клубок, як скручена пружина, чекав. Іронізував з безглуздою іскоркою надії й понуро вивчав оточення. Пригадував, що він ходив колись саме ось цим коридором. Тільки тоді тут лежав довжелезний килим, а підлога завжди була натерта червоною фарбою та навощена, тепер того килима не було, а підлога втратила свій блиск показовий, була, так би мовити, розгримована й біла в очі своєю зачовганістю, подряпаністю, потертістю й припорошеністю. Порох лежав на плитусах давно не витираний, припорошені були й стіни, і само повітря насичене порохом та запахом вогкої, прілої ганчірки, якою підтирають підлогу. Таке вражіння, що це не апартаменти управління такої імпазантної установи, а приміщення заводського цеху, зачовгане й запилене, посноване павутинням по кутках, з якимись брудними плямами на стінах, з якимись химерними забезпеченими спорудами на сходах (охорона здоров'я?), з дротяними решетами на вікнах. Робітники й службовці його опустили на вихідний день і воно стоїть запустіле, сповнене нудьги й втоми, але завтра робітники повернуться знову й воно оживе, загуде, заторохтить, — хтось уключить всі рубильники, пустить струм.

Андрій розумів, що Рибалко хоче комусь його здати, власне, мусить здати і не знає, кому ж саме, кому він мусить здати цю валізу, й лантух, і цю розхрістану, в розшнурованих черевиках, невиспану, задуману людину. Не було кому приймати.

І нарешті вона з'явилася, та особа, якій тепер мала належати Андрієва голова. Раптом і несподівано. Це була жінка. Вона промчала, як фурія, коридором мимо — сухорлява, рудогрива, ні, вогненногрива й досить молода, й досить гарна, в військовій

блюзці, з портупесю через плече й через опуклий бюст. Промчавши, вона крутнула, обернулася на обцасах, мов би на всім галопі осаджена гаряча кобилиця, й підійшла до Рибалко:

— А-а...Це Ви з Н...?

Рибалко став на струнко:

— Так... — І подав пакет, запечатаний сургучем.

Жінка взяла пакет, а очима на Андрія. В густо нафарбованих губах вона тримала димлячу цигарку, жувала її, як зумбело, а великими очима дивилася на свою нову власність, ніби оцінюючи її. В тих очах світилась велика цікавість: цікавість жінки а чи суто фахова цікавість енкаведистки — хто-зна. Андрієві ті цікаві очі, підведені великими підозрілими синцями, на блідому обличчі, обрамленому вогненным коліром волосся, видалися очима розпутної, владуїмущої жінки. Вона дивилася все пильніше, все дужче ті очі закруглюючи, — видно, що вона щось про Андрія знала інтригуюче. Під тим її поглядом і взагалі при її появі Андрій не звівся і не став на струнко — він собі сидів спокійно й дивився на вогненногриву фурію, відзначивши лиш про себе, що це чудо не зволило навіть привітатися, з'явившись. Може, тому він, примружившись, дивився в цікаві очі фурії іронічно, а може, тому, що вперше бачив жінку в уніформі службістки органів ВЧК-ОГПУ-НКВД, а може, тому, що від вигляду цієї вогненногривої діви йому привиділася сонячна, благословенна Одеса й Дерibasівська вулиця...

Жінка раптом ще дужче поблідла, роздула ніздрі, хуркнула в них і, повернувшись круто, пішла.

— Давайте за мною! - — кинула хрипко до Рибалко.

«Історія повторюється!»... Тільки невідомо, що доведеться вважати за трагедію, а що за фарс.

Здається, трагедія була за наркома Балицького, коли той сам, начальник Всеукраїнського управління ОГПУ, приймав заарештованого Андрія — тоді ще зеленого юнака, глибоко певного, що в цій країні все належить йому, його переможній клясі, — ось в цій от кімнаті разом з начальником СПВ (Секретно Політичного Відділу)... Тепер його вели знову в цю саму кімнату! Але попереду йшов не Балицький, а вогненногрива діва, що так несамовито пряла очима й роздимала ніздрі. Вихляючи стегнами й гойдаючи на правому стегні кабур з револьвером, фурія переступила поріг і пішла з пакетом у руці до столу. За нею увійшов Андрій, за Андрієм Рибалко, сурганячи валізу й лантух. При столі фурія розірвала пакет і стала читати, а Андрія зупинив Рибалко біля дверей, поштиво поглядаючи на фурію. Андрій озирнувся, побачив збоку стілець і важко на нього опустився, не чекаючи запрошення, знаючи, що його все одно чемно запросять. Так принаймні було перший раз. Це ж кімната, звідки кожен в'язень починає свою арештантську кар'єру. Андрій окинув її оком і відзначив мимохіть, що кімната ця, як і всі ті коридори та вестибюлі, які вони пройшли, має той самий специфічний вигляд — вигляд запорошеного, зачовганого виробничого приміщення, де товчуться великі людські юрбища.

Фурія читала, читала... Потім опустила папір і якийсь час дивилася пильно на Андрія. А далі раптом як не тупне ногою, як не заверещить несамовито:

— Як сидиш!?

Андрій витріщився здивовано.

— Як сидиш!!!? — аж завищала фурія й вибухнула дванадцятиповерховим жахливим матом і застукала кулаком по столу, її вогненна грива запалахкотіла.

В Андрія наче хто пальнув з тяжкої батареї. Нічого подібного він ніколи не чув, а вже ніяк не сподівався почути тут, все таки в державній установі. Так віртуозно ляялися колись тільки матроси, але й то зп'яна, й тільки на вулиці. Але щоб так ляялась жінка! Та ще з таким бюстом! Та ще в такій установі державній!.. Той крик і несамовита лайка не те щоб його злякали, зовсім ні, вони його оглушили. Андрій покліпав очима на вогненногриву фурію, потім подивився сам на себе, як же він справді сидить, і нічого не зрозумів — він бо сидить зовсім нормально, так, як сидять взагалі всі нормальні люди, і навіть так, як він сидів колись цілий рік у цій і інших кімнатах цієї ж таки самої богохранимої установи: сидить на стільці, закинув ногу на ногу, а руки зчепив пальцями й поклав на колінну чашечку. Дуже коректно, чемно й дуже зручно. Але фурію аж біла гістерія:

— Як... Як ти, гад (і цілий феєрверк найвіртуознішої лайки), сидиш, га?!!

Андрій почервонів, перекинув ноги навпаки — то була права зверху, а тепер стала ліва зверху, але фурія не вгавала:

— Як сиди-и-иш?! А руки, руки як тримаєш?! Андрій прибрав руки з колін і склав їх на грудях. Фурія від того зовсім сказала.

— Ах ти ж!.. Що ж ти Наполеона з себе строїш!! Андрієві раптом потемніло ввіччу від наглого припливу крові. Йому хотілось встати, підійти до цієї, напевно п'яної, ідіотки, взяти он ту палицю на стільці в кутку й відшмагати її, як останнє стерво, та й викинути геть за двері. І напевно, йому за це нічого не було б, бо не можна ж так компромітувати цю, хай і ганебну, але все таки державну установу, обертаючи її на вертеп проститутки. Так думав Андрій в своїй наївності. Але наміру цього свого не здійснив. Через дрібницю. Йому згадалися останні слова того сержанта з рідного міста: «Не заздрю ж я Вам...» Дійсно. Виходить, що є тут щось таке, що не піддається зрозумінню так просто. Чудесний намір лишився незреалізований. Замість піддатися сліпому, але шляхетному відрухові, Андрій зціпив зуби, аж йому набрякли щелепи, склав демонстративно руки на грудях, закинув знову праву ногу на ліву й вп'явся пломеніючим зором в збожеволілу фурію. Фурія ще покричала трохи, а потім притихла раптом під Андрієвим пломеніючим поглядом; спостерігши, як ходять гулі на Андрієвих щелепах, вона несподівано поперхнулася й замовкла. Дивилася в його очі шаленим, ненавидящим зором, бліда, аж зелена. Помацала кабур з револьвером на стегні. А далі зідхнула й погрозиливо та люто:

— Ну, брат... Тут же ж тебе й навча-а-ать! Тут тебе навчать!..

По тих словах фурія лишила Андрієві руки й ноги в спокої, зайшла за стіл, всілася зручно, вибрала з купи течок одну якусь і заглибилася в неї. Потім підсунула аркуш паперу, озброїлася ручкою й стала задавати Андрієві стандартні запитання, намагаючись бути спокійною:

— Прізвище, ім'я та по батькові?.. Рік народження?.. Соціальний стан?..

Андрій теж спокійно відповідав, пильнуючи за характером запитань і характером відповідей. Все це видавалося йому на безглузду комедію, бо ж вони про нього давно й напевно знають всі потрібні відомості, до найдрібніших включно, тим більше, що вона ж, мабуть, тримає його «справу» перед собою. Але згадав, що такий стандартний перепит в цій проклятій установі має завжди ще одну, специфічну мету, так би мовити, вивчальну мету: от задають стандартні запитання, а тоді будуть вивчати, де саме й як саме він збрехав. Це ж, власне, початок слідства. Через те був обережний і хоч відповідав бистро й коротко, але думав дуже напружено, повертаючи кожне запитання на всі чотири боки. А тим часом був страшенно заінтригований — невже ж це вона тримає його стару справу? Ні, мабуть, нову.

Помалу стандартні невинні запитання про соц стан тощо перейшли в запитання каверзні, ехидні, з «пасткою». Андрій змобілізувався цілком і відбивав удавано невинними або безглуздими відповідями кожне запитання, як м'яч, бавлячись з вогненногровою фурією в логіку.

— Під судом і слідством був?

— Під слідством? Був. Під судом?.. Ні. — Цю відповідь Андрій спеціально розчленив на двоє, тим самим розчленяючи й запитання, — він схопився за можливість провести своє власне слідство на предмет в'яснення, чи то таки його старе «діло в неї в руках, а чи нове, а якщо нове, то чи добре вони про нього поінформовані, чи все знають? Для цього йому треба було «заволити й вивести фурію з рівноваги окремо, явно глузливою, але логічною відповіддю: — Під слідством був, під судом ні.

— Що?! — витріщилась фурія, — як це?

Андрій знизав плечима:

— Як звичайно...

Фурія відклала перо, подивилася презирливо на Андрія й страшенно важно почала стукати ребром долоні по столу:

— Слухай, ти!.. Не будь ідіотом!.. Якщо ти був під слідством, то як же ж ти міг пройти мимо суда?

— - Скажем (презирлива павза) — - був покараний без суда. Чи це новина?

— Я задаю запитання, а не ти! Твоє діло відповідати. Пойняв? Відповідай точно й коротко — де був під слідством?

— Тут.

— Що за ідіотська відповідь?

Андрій, карбуючи кожне слово, понуро:

— Абсолютно точно й абсолютно коротко — тут!

— Як це «тут»?

— Ось тут, у цій самій установі, навіть у цій самій кімнаті, шість років тому... — розсердився Андрій.

— Ага... А за віщо був під слідством? Павза.

— Гм... Не знаю.

Фурія спалахнула, але не вибухнула чомусь, подивилася з-під лоба довгим злим поглядом і процідила:

— Як же ж це ти «не знаєш»?

— Дуже просто — мене докладно не інформували... Зрештою, ви це мусите краще мене знати.

Засопівши, фурія взяла течку й почала її листати. Там було кілька папірчиків і вона їх перегорнула кілька разів. Поклала течку назад, посиділа над незаповненою графою, а потім підвелась і підійшла до великої шафи, відкрила її й довго та «зосереджено» порпалась в стосах складених «діл». Робила вигляд, що щось шукає. Фурія порпалась, а Андрій дивився їй в спину й сміявся. Сміявся всім своїм нутром. Слідство йому вдається. Він уже зробив один точний і безпомилковий висновок, а саме — ніякого його «діла» старого на столі немає. То либонь зародок нового «діла», течка, «скорозшивач з кількома шпаргалками всього, а серед тих шпаргалок, напевно, ніяких точних даних про нього, це ясно. А другий висновок він зробить ось зараз... Фурія порпалась в стосах «діл», а Андрій дивився, й йому раптом стало зовсім весело від думки, що пройшла блискавкою: — «Дурне ти сало без хліба! Та якщо ти хочеш показати, що тобі все відомо, то шукай «мішком прибитого», який би повірив, що мільйони справ, оформлюваних в цій установі за шість років, могли би вміститися в оцій шафі. Ха-ха! Та для зберігання тих справ потрібен би був цілий будинок «Держпрому», а не така шафа. Ясно, що ця руда баба клеїть дурня. Це руде опудало, цей Шерльок Голмс у спідниці, з нафарбованими губами вважає когось за ідіота, це раз, а два — цікавий же то тепер порядок, коли справи шестилітньої давности шукають в таких от шафах.

При тій нагоді Андрій згадав, що його «справа» була товстюща-претовстюща та що всі справи, мабуть, посилалися услід за засудженими. Якщо так, то вона десь пропала в мандрах. Якщо ж не пішла в мандри, то пропала тут, бо не можуть же зберігатися справи такої давности там, де не зберігаються навіть самі люди, хоч і суджені не до страти, а на терміни ув'язнення чи каторги. Тих людей намагаються пошвидше заморити всіма засобами, а справи їхні зовсім не мають потреби берегти. Це ясно. Однак він все таки стежив пильно за розшуками рудої фурії: «А що як справа тут, га?! Зрештою все може бути».

Нарешті фурія, продивившись якусь тонюньку папку, зробила глибокодумний і таємничий вигляд, закрила шафу й вернулась до столу.

— «Нема!» — зробив Андрій другий точний і приємний для себе висновок. А фурія зосереджено сопла над паперами, удавала, що записує результат розшуків. Потім потяглися далі презирливі запитання й ще більш презирливі відповіді. Андрій навіть не намагався маскувати своє презирство, де далі він його більше наголошував в своїх понурих і уїдливих відповідях. Дивився на рудогриве «чудо-юдо» і все нутро йому підіймалося руба від обурення. Ця руда дохла кішка зробила страшну річ — вона замірилася на той образ, що його Андрій носив завжди в душі, як святиню, — образ жінки, образ сестри, образ матері. Що є кращого в світі, як образ ніжної, як голубка, прекрасної, як сонце, милої й лагідної, як пестливий весняний вітер, жінки?! Що може бути кращого...

— Родину маєш? — запитала фурія, ледве тримаючись на рівні пристойности.

— Яку? — грубо перепитав Андрій. Цього фурії було досить і вона вибухнула раптом, як бомба:

— Ах ти ж!.. (і пішли дивовижні, карколомні епітети й метафори, й сороміцькі порівняння, й жахливі розпутні образи на зразок: «Ти мені не мотай ниток на...» — далі йшло слово, якого немає в жаднім словнику, і багатоповерхова матерщина, й гістєричний стук кулаком по столу).

Андрій слухав всю ту зливу понуро . — нічого подібного він взагалі ніколи не чув, а тим більше на свою адресу. Він стиснув щелепи й стиснув п'ястуки, розуміючи, що він не мусить давати волю своїм почуттям тут; але то йому дорого коштувало, стримувати себе від прямої й природньої, божевільної в своїй прямоті реакції. Але він стримав себе. Слухав гістєричну похабщину далі понуро, а як фурія, задихавшись, закінчила свою ораторію знову тим самим запитанням «Родину маєш?», відповів гостро й єхидно запитанням на запитання, тоном неприховано зневажливим, менторським:

— Яку родину, у Вас питаю? Кожна людина має дві родини: одну батьківську, до якої належить сама, а другу власну, яка їй належить і в якій вона є сама батьком. Яка родина Вас цікавить?

На фурію наче хто вилив цебро холодної води, вона стріпнула головою й наставилась на Андрія спантеличено. Почєрвоніла. Її осаджено, як ду рочку! По хвилі буркнула грубо:

— Свою власну!..

— Не маю... — процідив Андрій байдуже.

Так от і тягся процес виповнювання анкети. Андрій своїм тоном, своїм презирством, своєю тонкою іронією змішав цю рудогриву з піском. Вона геть позеленіла, вона вже не лаялась, а лише клекотіла в середині й пашіла на Андрія полум'ям, як вогненногривий дракон. Очі її, обведені підозрілими великими синцями, метали блискавки, іскрили страшною злобою.

Андрій дивився на неї й думав: — «Ну, брат, придбав же ти собі приятельку!» А Рибалко весь час стояв на своїм місці й злякано переминався з ноги на ногу, він не пустив і пари з уст.

Нарешті виповнювання анкети скінчилося. Фурія звеліла Рибалкові кинути лантух і валізку в куток і йти з Андрієм геть, чекати дєсь там, а сама зняла рурку настільного телефону...

— Фу-у, — зідхнув Рибалко, не втримавшись, коли вони вийшли з кімнати й зупинились у вестибюлі, чекаючи: — Фу-у... — І зробив недозволену річ, витєр пїт долонею з чола й промовив яєсь безпомічно, ні до кого, навіть ніби винуєато й ніби виправдовуючись перед Андрієм:

— Це і є товариш Нєчаєєва!.. Майор органів... Жінка начальника політвідділу Охтирської МТС...

«Товариш Нєчаєєва!» Андрій аж озирнувся. «І ти скажи! Яєє знамените прїзвище і як вона його геніально зіпсуєвала, га!»

По хвилі до них шпарко, гуєаючи «могутньо» монументальними кованими блискучими чобітьми, підійшов блискучий в своїй новєсєнькій єжовській уніформі юнак з папірцем в руці і, буркнувши: «Давай за мною», повів їх порожніми коридорами, безкінєчними сходами, попід гамаками. Він ішов попереду, вимахуєвав папірцем і гуєав чобітьми в

паркетну підлогу так, що аж гриміло в коридорах і вестибюлях. Увесь той юнак був позначений якоюсь кричущою суперечністю: така зелена-зеленісінька молодість і така, прости Господи, аж до карикатури доведена, грізна суворість, набундюченість. «Робітник органів революційної законності! Діяч ВЧК-ОГПУ-НКВД! — так ніби аж було на нім написано.

Зійшли в самий низ, а потім обігнули вінову клітку й зайшли в темний закамарок. Далі дороги не було, тупик. Лише була маленька дірочка в стіні, як око. То там двері. Ледве помітні двері, оковані залізом, з маленьким тюремним «вовчком» посередині. Перед тими дверима вони зупинилися, юнак постукав, вовчок ворухнувся і в нього вставилося око, подивилося, юнак помахав перед тим оком папірцем, око кліпнуло й щезло, вовчок закрився. І ніяких результатів. Двері були замкнені. «Двері в майбутнє». Мов би двері до новітнього, не біблійного раю. По тім боці десь сидить якийсь реальний Петро чи Грицько з ключами, а по цей бік стоїть він з двома «архангелами». Так чомусь в цій країні народ називає всіх робітників НКВД й міліції — «архангелами»!.. З нудьги Андрій дивиться на гамаки, що висять вгорі над сходами, й роняє сам до себе:

— Гойдалка...

— Гойдалка, гойдалка!! — скипів юнак. — От погойдаєшся ти на ній... трам-тарарам!!

— Що ж, — згодився Андрій апатично, — якщо це для всіх, то чого ж...

— Ша!.. Ах ти ж!.. Ще й розсуждаєш?! Цить!.. — юнак почервонів по самі вуха й замахнув кованим чоботом. — Тут, брат, не розсуждають! Забудь розсуждати!! Замри!! Фашистська ти мордо!.. — Він так картинно розмахнувся ногою.

Та тут саме відчинилися з брязкотом двері й з них рука простяглася по записку. Юнак подав записку, бурмочучи: «Тут не розсуждають! Кришка й покришка!»

По тих словах двері відчинилися широко. За порогом стояло двоє вартових без зброї, лише один із ключами, а другий з запискою в руках.

— Давай! — промовив той, що з ключами. Андрій переступив поріг. Рибалко й сердитий юнак лишилися по той бік. Андрієве око автоматично закарбувало лише, як останній кадр з-поза «райської брами», вираз їхніх облич: ощерине хижим усміхом юнакове й розгублене, здивоване й, либонь, засмучене Рибалкове. Аж Андрієві стало трохи шкода того Рибалко — все таки він за весь час не промовив до нього не тільки грубого, а й взагалі ніякого слова, якщо не рахувати тієї, ні до кого не адресованої репліки про Нечаєву, мовчав, як камінь а це вже щонебудь та значить.

Тяжка брама закрилася. Зразу десь з'явився черговий корпусу, взяв у вартових записку, а тоді разом з одним наглядцем повів Андрія через шкляні двері до нижнього коридору тюрми. На цих шкляних дверях раніше аніж переступити поріг, черговий зупинився, заглянув у коридор, покладав пальцями умовний тюремний знак — попередження, що от, мовляв, ми тут ідемо й ведемо «ворога народу» так що увага! нікого назустріч в цей час не вести й нічого такого в коридорі не робити! — Отже, покладав пальцями й після того вони увійшли в коридор і пішли по грубій мотузьяній доріжці, простеленій на всю довжину коридора. Доріжка скрадала кроки, так що вони йшли, ледве порушуючи мертву тишу, лише як черговий або наглядчач оступався, тоді гриміло. Обабіч

рясніли ковані залізом двері з навішеними засувами та замками й замочками. Дійшовши до середини мертвого коридору, Андрія завели до вартівні. Там було повно нахмурених, щелепатих хлопців у військових єжовських одностроях. На Андрія виповнили ще один формуляр, роздягли, обшукали геть всі рубці й рубчики, поодрізали всі пряжки й гудзики на штанях та сорочці, відпороли підметки в черевиках, шукаючи «заборонених речей», а тоді вже черговий корпусу звелів одягтись і повів Андрія далі сам по мертвих коридорах. Вони пройшли нижній поверх, піднялися на наступний... При кожному переході а чи повороті черговий спершу визирав сам, клацав попередливо пальцями, а тоді вже виводив свою жертву. Сам він — черговий — мав несимпатичну, «коначчу» щелепу», білі вії й червоні (від безсоння чи від пияцтва) очі — він тими очима не дивився просто, а якось з-під лоба колов Андрія. В усіх коридорах, які вони пройшли, було ідеально порожньо й ідеально тихо моторошно тихо; з обох боків сіріли сталевую фарбою герметично закриті двері, стандартні засуви на них — по одному великому й по одному малому, і стандартні замки, начеплені на кожному засуві. А попри ті двері й засуви в кожному коридорі ходив, як тінь, навшпиньках стандартний наглядач, — ходив нечутно й до чогось прислухався, витягуючи шию, мов пес. Той наглядач не порушував ані тиші, ані порожнечі. Потім Андрій помітив, що тих наглядачів у кожному коридорі два — один в однім кінці, другий в другім.

Так вони зійшли на третій поверх. Пройшовши мертвий коридор до середини, черговий нарешті зупинився й тихо клацнув пальцями... В Андрія пробіг легенький морозець поза шкірою — вони зупинилися перед камерою ч. 49. Йому здалося, що це число дуже знайоме. Та ні, просто йому видавалися знайомими кожен двері тут, бо вони були абсолютно подібні й в одні з них він ходив колись цілий рік у такій от мертвій тиші. На тих був номер 39... На клацання пальцями від якихось дверей одлип наглядач і нечутно наблизився, тримаючи ключі. По знаку чергового наглядач взявся за замок, заgrimотів тим замком несамовито, загрюкали громоподібно засуви... Двері відчинилися і — Андрій аж поточився від несподіванки: перед ним повстала камера, повнісінька голих людей.

Ті голі люди сиділи або по-турецьки, або вклякнувши навпочіпки й рачки, худі аж чорні, зарослі бородами, з великими синцями під хоробливо запаленими очима. Коли відчинилися двері, люди зашипіли, зашелестіли й принишкли, причаївшись, дивилися жадібними очима на Андрія, немов шакали на жертву...

— «Божевільні!» — майнуло в Андрієвій голові, йому згадалося, як раніше вкидали упертих і непоправних політичних в'язнів у товариство божевільних. Волосся на голові ворухнулося.

— «Давай!» — сказав черговий, хіхікнувши. Але Андрій затявся, подався всією постаттю назад перед таким видовищем, взявся рукою за одвірок, готуючись до одчайдушного захисту... Та удар ногою в спину вштовхнув його в камеру й двері за ним закрилися на всі замки й засуви.

V

Андрій швидко зайняв оборону. Він вирішив захищатися до останку. Склав руки на своїх могутніх грудях, обіперся спиною об двері, забезпечивши таким чином «тил»,

нагнув голову, як тур, і чекав. Дивився бистрим оком на страхітне людське звалище й зважував, чи дасть він з ними всіма раду. Він їх швидко перерахував — двадцять семеро, повнісінька камера-одиночка. Але вони всі худі, як шкелети, хоч очі їхні пломеніють буйно, він же свіжий, повнокровний і наспортований атлет... Коли, скажемо, вхопити за ноги отого малого, — здається, вірменин чи грек якийсь, — та почати ним хрестити...

Тишу, що тривала добрих пару хвилин після того, як зачинилися двері за гостем, порушив якийсь чолов'яга, зарослий, мов троглодит, з виглядом не то дервіша, не то середньовічного пірата, він заговорив тихо, якимось підступно, з саркастичною ноткою:

— Роздягайтесь...

Андрій ще дужче напружив м'язи: «Ну-ну! Так я тобі й роздягнувся!»

— Роздягайтесь! — прошепотіло кілька голосів настирливо, витягаючи голови на худих, вузловатих шиях. Андрій тільки ще дужче влип спиною в двері. Раптом камера вся засміялася в-півголоса й так само раптом урвала, мов по команді. Від того сміху в Андрія побігли комашки поза шкірою.

— Тьху ти чорт! — заговорив якийсь дідок схвильовано, з виглядом Христа, щойно знятого з розп'яття, і сплюнув сердито: — Що за ерунда, га?! — А далі зашепотів гаряче: — Ви не бійтесь, товаришу!.. Це все порядні люди... Оце ось священик Петровський... Оце ось професор Марксо-ленінського інституту — Юлій Романович Гепнер... Оце ось професор медицини — лікар Літвінов... Оце ось секретар Чугуївського райпарткому — товариш Руденко... Оце ось агроном ОблЗУ — тов. Прокуда... Оце ось асистент професора з кафедри сільського господарства — тов. Краснояружський... Оце ось директор Харківського тракторного заводу — тов. Свистун... Оце ось завгосподарством Харківського паротяго-будівельного заводу — тов. Охріменко... Оце ось інженер з ХЕМЗу — тов. Ляшенко... Оце ось колишній член ЦЕКУКи — тов. Ягельський. Оце ось доцент... товариш Зарудний, брат того знаменитого, якщо знаєте... Оце ось професор і директор — тов. Приходько... Оце ось чемпіон УСССР, тяжкий атлет, тов. Виставкін... Оце ось...

Дідок атестував, а в Андрія помалу опускалися руки, відлипала спина від дверей і очі дерлися на лоба.

— Роздягайтесь, — закінчив дідок свою атестацію сумно. — Ми всі тут голі, як святі, бо душно й пітно від тісноти, та й попріло все у нас. Влаштовуйтесь, товаришу, як вдома. І не думайте злого.

Андрій почервонів (Господи, який же він дурень!), а водночас зрадів, це чудесно, що він має таке знамените товариство! Не гаючи ні хвилини, роздягся, лишившись в самих трусах (в яких він, на щастя, ходив завжди — і влітку, і взимку) і вмовстився, де стояв — біля самісіньких дверей, бо більше не було й клаптика вільного місця.

— На середину, на середину сідайте, товаришу!.. — зашепотіли всі. — На середину. Розкажіть нам щось. Ви ж з волі?

«Як він міг дати маху! Всі такі милі, благопристойні, хоч і змучені люди».

Андрій сів на середину, знаючи, що людина з волі для ув'язнених колосальний клад, і готовий зробити цим людям все, що в силі, приємного. Його обліпили ці голі люди, як комашня шкоринку хліба. Він серед них виглядав дійсно, як людина з волі — засмалений сонцем, аж бронзовий, повнокровний, свіжий.

— Тільки Ви тихенько, — поінформував хтось пошепки, — ми сидимо от, як турки, бо не маємо права ані ходити, ані стояти, ані лежати... Тільки сидіти і то тихо. Це такий режим тут. Це щоб Ви знали. Говорити голосно — заборонено. Сміятись голосно — теж. Ми так уже по кілька місяців. І тут повнісінька тюрма таких, як ми. А тепер розкажіть... — Ви давно з волі? — запитав хтось.

— Сьогодні.

— А звідки Ви? З якої місцевості? Андрій окинув камеру оком, подумав хвилинку, позіхнув і відповів:

— З-під Маньчжурії.

— Ого!

— А скажіть, а чи там аеродромів багато, га? — миттю запитав хтось жваво, голосно і з надзвичайним інтересом. — Чи багато аеродромів?!

Андрій помовчав, подивився пильно на того, що питав, посміхнувся й раптово викарбував:

— А тобі куди летіти так негайно приспичило, га?

Вся камера пирснула, скинулася від несподіванки й обернулася до того, що ставив запитання. Це був яскраворудий, банькатий, молодий жид. Від такої точної відповіді він втягнув голову в плечі й боязко заморгав білявими віями,,

— От так! — прошепотів хтось до когось за спинами товаришів, — чик — і вилущив стукача, га!..

А Андрій дивився усміхненими очима на всіх присутніх:

— Ну, кого ще, товариші, що цікавить? Будь ласка. Більше ніхто не питав його ані про аеродроми, ані взагалі не ставив ніяких каверзних запитань, відповідаючи на які, можна послизнутися. Питали про життя на волі, про погоду, про врожай, про спортові змагання тощо і чекали з надзвичайною цікавістю, що ж він скаже. Андрій на всі запитання відповідав щиро. Але оскільки в цій країні можна послизнутися на кожному запитанні, відповіді були досить загального характеру, а здебільша зовсім ляконічні: «Добре», «знаменито», «чудесно», «весело», «гарно» і т. п. А очима дивився на всіх усміхнене й вивчав кожного. Всі були задоволені з Андрієвих відповідей. А він говорив тим своїм усміхненим поглядом — «Не кваптесь, друзі мої! Ще встигнемо наговоритись. Перш давайте добре познайомимось, а то от дідько його знає... Буває всякого...»

Так от і відбулася перша розмова з людиною з волі. Дідусь, той, що атестував, посміхнувся і спитав:

— Ви перед цим сиділи в тюрмі?

— Було трохи...

— Видно...

І наче вся камера промовила те «видно», хоч усі й мовчали. Розпитування покищо припинилося. Ніхто на Андрія не гнівався, навпаки, всі перейнялися до нього не абиякою симпатією. Випадок з аматором аеродромів, що його Андрій так добре «поголив», показав, що ця людина бувала в бувальцях. Сам Андрій нікого ні про що не розпитував, нічим абсолютно не цікавився, ні до кого особливо (на сповід) не приглядався, а так само не хвилювався — був індиферентний і зовсім спокійний.

Переступивши поріг камери, він тепер був рівноправний арештант і розташувався, «як у себе вдома»

І потяглися арештантські будні.

28-й в'язень камери ч. 49 відразу увійшов у колію й зажив загальним камерним життям, підпорядковуючись усім неписаним правилам.

Першим неписаним правилом, якого він мусів дотримуватись, був арештантський закон, що кожен новоприбулий стажує від «параші», цебто дістає місце біля достославної тюремної реліквії, яка за звичаєм стоїть біля дверей; і лише в міру прибуття нових і вибуття старих в'язнів посувається помалу до середини. Андрій розташувався біля реліквії — згорнув свої штани й сорочку і підклав їх під голову, так як це мали й всі, під боком він мав також те саме, що й всі, — шматок голої, вогкої від поту паркетної підлоги (дерев'яний паркет в ялинку). «Параша», як кожна «параша», трохи смерділа, хоч і була добре закрита, але Андрій не шкодував, що так починається нова його арештантська кар'єра, він навіть був задоволений з такого місця — воно в дійсності вигідніше, аніж всі інші місця. Камера, що мала два метри завширшки й не сповна п'ять метрів уповздовж, розрахована на одну людину, в'язня-самітника, містила зараз 28 осіб, отже, на кожну людину припадала зовсім мінімальна площа — трішки мокрої підлоги й шматочок стіни, об яку можна спертися спиною. Справа й зліва кожна людина прилипала плечима й стегнами до своїх сусідів. Це було неприємно і саме в цій відношенні Андрій мав вигоду — він торкався до пітного тіла сусіда лише одним боком, другим же він не торкався ні до кого, спирався ліктем на віко «параші», а потім на ту руку зручно спирався головою й почувався досить добре. Правда, його часто турбували (бо все ж таки в камері було майже три десятки осіб!), але то нічого. Зате ця позиція мала ще одну вигоду — сюди не видно було з вічка й Андрій міг, навіть дрімати, сидячи, чого не могли робити інші, не ризикуючи дістати тяжку кару за порушення тюремного режиму. Щоб спіймати Андрія на спанні, треба відчинити «кормушку» (таке віконце в дверях, через яке подається їжу) й просунути в неї голову. Але від грюку міг проснутися п'яниця, а не то що чуйний арештант. Проте Андрій в перший день не зкористався з такої своєї вигоди — йому зовсім було не до спання, не зважаючи на тяжку перевтому. Він потрапив у новий світ, існування якого навіть не підозрював. Він бачив тюрми й бачив камери, але щось подібне!.. Це перевищувало навіть найдикішу фантазію. Ця камера — вона могла б повстати лише в маячінні хорого — або несамовито п'яного. Спершись на лікоть і примруживши очі, Андрій пильно вивчав світ, у який потрапив.

Смішно. Можливо, навіть, що це та сама камера, в якій він колись сидів, в кожному разі точнісінько така сама. Але навіть тяжкі умови ГПУ видавались казкою порівняно з цим. За ГПУ це була камера на одну людину, тут стояло ліжко, застелене все ж таки якоюсь білизною, з сірою ковдрою поверх, стояла тумба й табуретка, підлога була натерта фарбою й навощена до блиску, який — блиск — арештант мусів підтримувати щодня сам, натираючи підлогу щіткою, видаваною наглядачем крізь «кормушку», стіни були все такі чисті. Ну хіба це не «мрія»? ! Та двадцять восьмеро людей, зваляних ось на брудній, мокрій підлозі, реальне заперечення тієї «мрії», як факту нереального, неможливого. Навіть проклята камера самотнього ув'язнення видавалася фантазією. Того не могло бути!

Було ось так, як є. А це ось свідки. Вони, далєбі, й виресли тут і посивіли, така на них печать втоми й безнадії. Посхилявши голови на груди й позгинавши ноги, вони сидять рядочками, як індійські факіри а чи мусульмани на молитві, в глибокій філософській задумі, тяжко дихають і сходять потом. Стіни від низу й геть під саму стелю розмальовані рудими мазками, крапками й комами — то все сліди від тисяч роздушених блощиць. Багато крапок рухається в усіх напрямках — то живі, ще не роздушені, маленькі хижачки. А по підлозі вони ходять арміями — виповзають зза плинтусів, з одежі, з черевиків, з мундштуків цигаркових недопалків, з усіх щілин і знову ховаються туди ж. Люди на них не реагують, а якщо й роздушують, то зовсім випадково, тільки тому, що не можуть не роздушувати, не можуть розминутися. Від роздушених блощиць стоїть неприємний сморід, змішаний із смородом поту, вогкої розпареної підлоги, «параші» та запахом мертвечини, що повстає від розкладу змертвілих часток шкіри, а особливо мозолів. Вікно знадвору завішене суцільним залізним коробом, отвором угору, потім загразоване товстими круглими штангами, з'єднаними на перехрестях грубими кільцями, і, нарешті, зсередини ще й закриті заскленими рамами. Відчинена лише невелика кватирка. В ту кватирку мало би поступати повітря, але воно, здається, зовсім не поступає, не в силі перемогти спротиву, і в камері зовсім нічим дихати.

Під вікном біля стіни стоїть ціла піраміда фаянсових тарілок, повних води. Тарілок рівно стільки, скільки арештантів, а води в них понабірано, щоб було що пити, бо з камери до вбиральні й до води водять, бач, тільки тричі на день — уранці й увечорі «на оправку» та в обід пускають на пару хвилин мити посуд. І водять тільки «організовано», тобто цілою камерою. Це все Андрієві пояснив сусід зліва — волохатий, буквально саженого зросту й тяжкої комплекції велетень, голюнький, в чому мама родила, зарослий кучерявим волоссям по всьому тілу, з банькатими, налитими кров'ю очима. Це був завгосподарством ХТЗ — Охріменко. Справжній Голіят. Скоро Андрій узнав, що цей Голіят сидить за те, що був колись в армії Нестора Махна. Але про це взнав Андрій пізніше, зразу ж Охріменко видався йому великою, наївною й тяжко скривдженою дитиною. Після того як Андрій здемаскував провокатора, Охріменко не спускав з нього — з Андрія — очей, дивився просто в рот. А як розмова взагалі урвалася й Андрій уместився біля «параші» та сидів собі мовчки, самозаглибившись, Охріменко присунувся до нього щільно, подивився йому в очі якимось по-змовницьки, тоді повів своїми пукатими баньками нишком на аматора аеродромів, а тоді знову підвів їх на Андрія, викотив ураз ті налиті кров'ю баньки несамовито, аж взувалося, що вони нагло випадуть на підлогу, крутнув ними, як бугай, і зарипів зубами, а жменю склав у кулак і так стиснув, що пальці аж побіліли й залускотіли... Це була суцільна, сліпа, невисловлена й безрозсудна злоба. Аж Андрій засміявся. А Охріменко не додав жадного слова й жадного звуку до свого жесту — все було ідеально ясно й красномовно. Від того вражіння про цього Голіята, як про велику, тяжко скривджену дитину, тільки підсилилось. Безперечно, цей наївний велетень причину всіх своїх нещаст'я і всіх зол взагалі в світі бачить в особі того рудого...

Взагалі ж цей велетень Андрієві рішуче сподобався і, далєбі так само й Андрій йому — Голіят потігся до Андрія всією душою. Тихо-тихесенько шепочучи, Охріменко вводив Андрія в курс справ і познайомив докладніше з усім порядками та людьми. При чому

Андрій нічого не питав, він говорив сам. Виходить, що деякі тут сидять навіть по рокові вже під слідством, а більшість по кілька місяців, лише окремі особи прибули недавно. Що їм заборонено все те, про що говорив сивий дідок, і ще багато іншого. Заборонено, наприклад, відкривати вікно вдень, іноді наглядч навіть наказує закрити й квартиру і тоді вони душаться від браку повітря. Заборонено ходити по камері, заборонено стояти (можна лише з окремого дозволу), заборонені прогулянки, й їх не водять і на одну хвилину на двір, деякі не бачили сонячного проміння й синього неба по багато місяців, заборонено писати будь-чим і будь-що, заборонено шити будь-чим, навіть сірником, заборонено бити блощиць на стінах і взагалі будь-де, заборонено не тільки спати, а й дрімати вдень, заборонено... Господи! Все заборонено, бо це все «вороги народу», над якими ведеться слідство. Такими «ворогами» й отак само набиті всі камери цієї тюрми.

Лише тепер Андрій збагнув, чому в усіх коридорах, в усій тюрмі було так тихо, як його вели сьогодні. Вона, ця тюрма, натоптана людьми до неможливості, але всі ті люди сидять ось так і «не дишуть».

Поінформував Охріменко й про те, що «дуже б'ють». Тут у камері половина битих. Але ніхто не признається, бояться. Коли він говорив про те, що «б'ють», то зовсім знизив голос до ледве чутного шепоту, але тут же й підбадьорив Андрія:

«Хто-зна, а може, й не б'ють». Тоді Андрій запитав Охріменка устурч: «А Вас били?» Охріменко замовк, втягнув голову в плечі й нічого не сказав. Витримав павзу, а тоді вів далі свій шепіт про інше, про ріжне. З того шепоту Андрій узнав, що існує якась таємнича «вербовка», «кунді-бунді», «чих-пих». Виходило зі слів Охріменка, що «вербовка» — це записування до вигаданої контрреволюційної організації всіх, кого ти хочеш, власне, кого звелить слідчий, або показування пальцем на першого ліпшого, навіть вперше баченого, або отакого якого-небудь арештанта в камері, що от, мовляв, він був у контрреволюційній організації або говорив про те й те, — цього показування пальцем ніби цілком досить, щоб людину було негайно в таку організацію зараховано з усіма від того наслідками. А якщо вона на волі, то щоб її заарештовано й вкинено до тюрми. На цій «вербовці» ніби побудоване все слідство. «Кунді-бунді» — слово з нового арештантського жаргону, яким назвало тортури, биття. «Чих-пих» — розстріл.

І ще багато іншого розповів Охріменко і познайомив докладніше з усіма присутніми в камері, почавши від себе. Про себе сказав коротко, що він махновець. Махновцем був. Потім хотів перестати ним бути й зробився великим діячем на ХТЗ. А тепер уже він знову махновець і таким завзятим махновцем лишиться на все життя. «Не дають стати порядним чоловіком». При цьому він додав кілька штрихів про славного Щуся і висловив зворушливий жаль, що він не був його помічником та що він не може його практики здійснити тепер на декому... Після цього Охріменко перейшов до інших і, додаючи по кілька влучних штришків, домалював картину, яку спершу зробив був сивий дідок, а головне, він уточнив, яке ж прізвище й який титул кому саме належить. Таким чином, Андрій був уже цілком обзнайомлений, кожна людина для нього стала більш-менш конкретною, бо мала свою, бодай манюсіньку, біографію. Асистентом кафедри сільського господарства, тов. Краснояружським, був колишній соратник Болбочана, отой щелепатий і червоногубий «троглодит», що так хижо пропонував Андрієві роздягатись на самім

початку. Він сидів насупроти Андрія в протилежнім кутку, з обличчям, зарослим густою щетиною, й з обвислим животом. Поруч з ним сидів агроном ОблЗу, тов. Прокуда, маленький, пузатенький, круглий, як діжечка, білявий чоловік, з по-жіночому ніжною шкірою, куцорукий і куцоногий. Потім сидів професор Харківського Марксо-ленінського інституту, Юлій Романович Гепнер, худючий, як скелет, старший віком, тонконосий жид, зігнутий трикутником, тоді сидів чорний, довготелесий вірменин Узуньян з повним ротом золотих зубів, колишній аристократ (якийсь купець, а чи власник якогось підприємства, а чи священик — невідомо точно), — він сидів по-мусульманськи й по-мусульманськи гойдався, заплющивши очі; але він не молився, він, безперечно, спав, а гойдався для того, щоб обдурити наглядача, який десь кожної хвилини нечутно заглядає у дірочку. Так спати Узуньян натреніювався за цілий рік сидіння. Далі сидів директор ХТЗ Свистун, довгоногий, трагічного вигляду, понурий чоловік середніх літ, знаменитий директор ще знаменитішого, бо єдиного на всю Україну й найбільшого на всю Україну, наймодернішого підприємства — тракторного заводу. Тоді сидів манюсінський, але атлетично збудований вірменин Какасьян, не то чистій черевиків, не то завмаг Церабкоопу. Тоді, мружачи постійно оченята, бо короткозорий, невеличкий, дуже аристократичний з обличчя, гостроносенький чоловічок — Зарудний, брат того Зарудного, боротьбиста, що його іменем названа одна вулиця в Києві. Старший брат. Він завжди носив пенсне, що видно з нагніток на перенісці, але тепер у нього пенсне відібрано і він безпорадний, а очі йому постійно, сльозоточать. Тоді сидів білявий атлет, чемпіон УССР, Виставкін. А біля нього, тонкий, як жердина, покручений у незручній позі, професор, він же й директор якоїсь школи, а колись діяч УНР, - — Приходько. А тоді сидів чорний, як жук, жид, якого звали Азік, якийсь великий партійний діяч з Черкас а чи - з Кременчуга. Потім ще якісь два жида з Цукротресту, досить жалюгідні на вигляд, бо безмежно перелякані й, як поінформував презирливо Охріменко, хорі від страху, на різачку. За ними — мелянхолійно замріяний інженер Ляшенко, що зосереджено дивився на свої голі коліна, обхопивши їх руками. А в самім кутку сидів секретар Чугуївського райпарткому, колишній моряк, Руденко, невеликий на зріст, добре наспортований, сердитий з вигляду чоловік років тридцяти п'яти — він весь час моргав маленькими оченятами, що мали такий сердитий, такий колючий погляд з-під рудих волохатих брів, настобурчених стрішкою, мов у діда. Він, видно, був доброї вдачі, а удавав з себе неприступну злюку — рятувався від «приятелів», сидів такий нашорошений, змобілізований геть увесь, наче аж колючий, мов їжачок. Це стільки сиділо зправа, повернуті лицем до середини. І стільки ж сиділо зліва, насупроти них, торкаючись ногами ніг. В кутку, насупроти Руденка, сидів той сивий дідусь, що перший знайомив Андрія з камерою, — це був робітник якогось наркомату на прізвище Прокопович. Біля нього, випинаючись сухими ребрами та немічно спершись спиною об стіну, сидів доктор-терапевт, професор медицини Літвінов, сивий, як і Прокопович, і такий же літній дідусь з великими синцями, вірніше, синіми мішками під очима. Біля нього сидів той жид, що так дуже цікавився аеродромами, капловухий і з білими «поросячими» віями, на прізвище Юровський. Він ховався за спину дебелого чолов'яги, незграбного, грубо витесаного — голови колгоспу з Сумщини на прізвище Рябий. Потім сидів русявий, з ніжними рисами юнак, на ймення Давид Л., сіоніст згідно

обвинувачення: він багато, майже безперервно, кутив, бо мав що, недавно прийшовши з волі. Доктор Літвінов за кожним разом просив «бичка», мовчки протягаючи руку, і Давид лишав йому півцигарки, так само мовчки вкладаючи її в докторову руку. Біля Давида сидів сухорлявий, з рябим обличчям, («чорти горох молотили»), старший уже чоловік, знаменитий на всю колишню Харківську губернію партизан, командир селянської бригади червоного козацтва, — Альоша Васильченко, по вуличному Драшман, двічі герой ордену «Червоного Прапора», пізніше директор якогось комбінату і от... «Сидить по одному ділу з Гарькавенком... Орденами по морді били...», — поінформував Охріменко.

Андрієві серце кинулося, коли Охріменко інформував про цю людину. Він же знає цього Васильченка, власне, знає легенду про нього. Це ж з сусіднього міста! Їх було п'ять братів... З тих двох прізвищ, що навіки закарбувалися в Андрієвій голові з часів революції, коли він був зовсім зеленим юнаком, одно було ось це — Васильченко. Друге прізвище, не менш знамените, не менш легендарне, було — Лазаренко, командир повстанських частин, родом з села Хухрі. Андрій тоді не знав ані імени Леніна, ані імени Троцького, ані інших імен, для нього вся Революція була уособлена в іменах Васильченка й Лазаренка.

Тепер от Васильченко сидить з кам'яним виразом обличчя й курить, він має смагляву від природи шкіру й витатуйованого орла на руці.

Біля Васильченка сидить старий-престарий колишній ігумен Л-го монастиря, а потім чільний церковний діяч Петровський з величезною гилою — йому відібрано бандаж, і він тепер тримає ту свою гилу руками й так сидить, зосереджено щось думає й весь час ворухить губами. Далі сидить теж старенький чоловік, український есер, перший директор Першої Української Гімназії в Харкові Кулинич, дуже подібний до славетного поета Слобожанщини, Якова Щоголіва; тільки ж Щоголів, мабуть, і після смерті не був такий худий, аж чорний, як цей Кулинич. За цим сидів інженер Н — автор проєкту цієї самісінької тюрми! Він збудував цю тюрму в 1931 році, а тепер сам сидить у ній! На ньому повторилася практика древне-єгипетських фараонів, що відтинали будівничим голови. Особливо злорадів з цього приводу й потішався Охріменко. Сам же інженер Н сидів, поклавши голову на коліна, й гойдався, заплющивши міцно очі, так як і Узуньян; але гойдався, либонь, зовсім з іншої причини — на його обличчі був написаний глибокий якийсь, смертельний біль, так, наче в нього пекельно болять зуби й він той біль тамує гойданням. Але то не від зубів. Далі сидів вірменин на прізвище Карапетьян, «вірменський атаман», згідно Охріменкової інформації. Потім сидів чорний, як циган, поет Антон Дикий. Раніше сидів тут ще один поет, футурист, Михайло Семенко, але його кілька днів тому забрали: цей Семенко написав був найкращого свого вірша на тюремній стіні і звучав він зовсім не футуристично, а саме:

«Тяжка неволя
в рідній хаті!»

Цілковитий контраст до Винниченкового «поміркованого та щирого»! За що й дістав кілька діб карцеру ще й по ребрах трохи. Також сидів тут ще голова ЛОЧАФУ (Літературне об'єднання Червоної Армії й Флоту) — Галушко, але його теж десь забрали. Це ті, що були, а тепер немає. Отже, ті, що є, далі:

Поруч з Диким сидів Охріменко і, нарешті, він — Андрій. Але між Охріменком і Диким була ще одна людина, тільки вона не сиділа, а лежала — єдина особа тут, що мала привілей лежати, — вона лежала, агонізуючи. Це була, власне, не людина вже, а скелет на прізвище Ягельський, колишній член достославної ЦЕКУКи, член керівної трійки. Він уперто й завзято змагався зі смертю, леді дихав уже, але не вмирав. «Він так конає вже кілька днів — поінформував Охріменко й при тому трагічно висякався. Про причину він мовчав. «Астма нібито». Ягельський дійсно мав астму, але то зовсім не головна причина. Серед усіх голих Ягельський був єдиний, що мав на собі штани. На ногах, що висувалися, як дерев'яні брудні цурпалки, з халощ, і на голій спині та грудях темніли підозрілі смуги й плями. Андрій пильно, дуже пильно дивився на ті плями, й тоді його візаві, Краснояружський, той троглодит, раптом ощерився й весело прорік:

— Га-га! Ото, брат дали, так дали!.. Дошками, дошками його!.. А Нечаєва шомполом по я...! Га-га!... Кунді-бунді на великому конвасері...

На нього всі зашикалию.

«Ого, — подумав Андрій, — вони навіть самі собі бояться сказати правду, перелякані а чи такі обережні!»

І, ніби прочитавши його думку, Васильченко понуро сплюнув.

Тут саме загриміли засови біля «кормушки», й всі злякано Perezirнулися, глядячи зі злобою на Краснояружського, мовляв, «через тебе все, чортів сину!» По хвилі відчинилася «кормушка» й просунулася голова наглядача. Голова поводи́ла щелепою, подивилася на всіх по черзі, пожувала якесь неказане слово й висунулась назад, не зачиняючи «кормушки», щось там сопла, роздивлялась записку, потім знову всунулась в «кормушку», знову поводи́ла неголеною щелепою й нарешті промовила. таємниче:

— На «У»..

— Узуньян... — пробелькотав тремтячим голосом вірменин з золотими зубами.

— Ще! — буркнула голова понуро.

Мовчанка. Більше не було на «У». Голова зникла, закривши «кормушку». По якимсь часі ляда відчинилася знову й просунулася та сама голова. Дивлячись чомусь злими очима на Андрія, голова промовила таємниче й уперто:

— На «У»!..

— Узуньян... — сказав знову вірменин жалісно й так само, як і перше, тремтячи.

Голова не звернула уваги, а дивилась весь час пильно на Андрія.

— Ще! — промовила голова з притиском.

— Мовчанка. Голова не зводила з Андрія очей. Нарешті промовила:

— А твоя як хвамілія?

— Чумак.

Голова зціпила зуби, блиснула очима люто, засопла. Але нічого. Лише по хвилині промовила:

— Ану соберись!..

— З вещами? — спитав Андрій не без іронії.

— Ні, без... Давай так, без штанів. За минуту щоб був готов!

«Кормушка» зачинилась. В камері майже всі пирснули зо сміху.

— На «Ри»"! — сказав Руденко злобно з кутка, імітуючи наглядча.

— 0-ррр-лов... — озвався Краснояружський, імітуючи Узуньяна.

— Чого ж ти, гад, трам-та-рарам, мовчиш?! Давай з віщямі!

Сміх. Це так нібито тут викликають.

Потім почали підбадьорювати Андрія, щоб не боявся, бо сьогодні неділя, а крім того ще — це денний виклик, так що нічого, мовляв. Вечірні й нічні виклики страшні, о, то страшні! А вдень — це скоріше всього в якихось справах формальних до тюремного начальства; звичайно, якщо його не поведуть зразу на конваер... Бо й так буває.

Загриміли засуви, відчинилися двері, й Андрія поведено голого по коридору. Це не була довга екскурсія. Його завели до вартівні, обстригли буйну русяву шевелюру й повернули назад до камери, на втіху всім арештантам, цілого й не пошкодженого більше ніде.

Потім був обід. Спершу зацокали десь по всьому коридору кормушки в камері 49-й всі нашорошилися. «Обід!» Черговим камери був Руденко — він встав, підійшов до дверей, понюхав у щілинку, де не щільно прилягала ляда «кормушки», й скомандував понуро:

— Випий воду!

Випити воду, звичайно, ніхто не подужав, та й не збирався, а просто її злили всю в парашу, для цього передавали тарілки з рук до рук конваером — права сторона до Краснояружського, ліва — до Андрія. Потім розібрали тарілки, де чия, а вони всі позначені чи то видряпанними рисочками, чи цятками, а чи іншими прикметами, подіставали десь ложки й шматочки хліба — рештки денної пайки — й чекали, повернувши голови до дверей. Андрієві запропонували миску й ложку Ягельського, все одно він не їсть уже кілька днів, але Андрій відмовився.

— Я на казенному утриманні, товариші, отже мені мусить бути виданий законний «інвентар».

— Та хто-зна...

— А хліб Ви маєте? — спитав Руденко офіційно. Він був дуже суворий і в той же час якийсь смішний в своїх трусах, змайстрованих з обдертих кальсонів, голоногий і голопузий, з рудим пушком на шкірі і геть весь укритий ластовинням, особливо на грудях та спині, що його робило дуже подібним до хлопчика-школяра, отакого собі Васильченкового «Перепілінята». Або ще до отакого собі голошийого, обскубаного, цибатого півника.

— Ні, не маю, — відповів Андрій, — а що?

— Та нічого... (павза). Голодний будете.

Андрій знизав плечима байдуже. А Краснояружський, потішаючи, додав:

— На що йому хліб! І на що йому миска-ложка! Га-га!.. — А тоді повернув лице до Андрія: — Тут, брат, деякі спочатку по декілька днів не беруть хліба й ложки в рот — не лізе, брат, а здебільша назад геть пре другим кінцем... Так що не журіться, завтра пайку одержите та й мені віддасте... А сьогодні Вас на харчі ще, мабуть, не записали, пізно прибули Ви... Га-га!..

Охріменко мелянхолійно дістав з-під купи свого лахміття брудну торбиночку, вийняв з тієї торбиночки шматочок хліба, подивився на нього — на той шматочок — жалібно, а тоді зідхнув, переломив шматочок на двоє й протяг половинку Андрієві. Андрій відмовився, подякувавши, зворушений. Тим часом відчинилася кормушка й наглядяч простяг руку в камеру, в другій руці тримаючи черпак. Йому Руденко подавав порожні миски, він наливав і повертав повні. Наглядяч розливав якусь руду юшку, що чомусь називалася борщем. Мабуть, тому, що була зварена з червоних помідорів. Від тих помідорів залишилися тонюнькі шкірочки, й крім тих шкірочок більше в «борщі» нічого не було — ані картоплини, ані капустини, ані тим більше чогось м'ясного, чогось від борщу. Гола червоняста юшка з шкірочками. Наливши двадцять сім порцій (миску Ягельського теж подали, хтось з'їсть!), наглядяч спитав: «Усім?» — а коли почув, що бракує одному новакові, закопилів презирливо губу, коли ж Руденко ще й про хліб заговорив, наглядяч зовсім розлютився й процідив крізь зуби: «Нічого, не здохне до завтра, подумаєш!» — і гримнув кормушкою.

Тоді Андрій, що ще секунду перед тим не хотів і не мав найменшого наміру турбуватися про обід, встав і постукав у двері. Наглядяч відчинив кормушку:

— Хто стукає?!

— Я.

— Що таке?

— Будь ласка — миску, ложку й мій хліб! — це було сказано спокійно, офіційним тоном.

Наглядяч страшенно здивувався, він був просто приголомшений. «Диви! Хтось іще сміє й може тут вимагати!!» — аж наче говорив увесь його вигляд. А далі насупився й прорік уголос:

— Гляди, щоб я тобі не дав так, що тобі й їсти буде вже нічим! Ич ти!.. Почекаєш до завтра! — і закрив ляду.

Андрій знову постукав. Наглядяч шпарко відкрив ляду і визвірився:

— Чого грюкаєш тут?!

— Будь ласка, — промовив Андрій, як і перше, спокійно, — чергового корпусу сюди!

Ляда шпарко закрилася перед самісіньким Андрієвим носом з розрахунком той ніс розквасити, але не вийшло. Андрій постукав енергійно. Дужче! З усієї сили і не чекаючи, поки кормушка відчиниться, голосно вигукнув, прихилившись до щілинки:

— Негайно чергового корпусу сюди!!

Вся камера шикала на Андрія, але він не звернув уваги. Зціпивши п'ястуки й зуби, він намірився тарабанити в двері доти, доки вони не відчиняться. По коридору задудніли кроки, якась метушня, й враз кормушка відчинилася — за нею стояв черговий корпусу, але вже не той, що привів Андрія, а якийсь інший.

— Я черговий корпусу, в чому річ? — запитав суворо.

— Будь ласка, — промовив Андрій чемно, — миску, ложку й мій хліб!

— Гм; — гмикнув черговий глузливо, — а може б, ти почекав до завтра, чоловіче!

— Добре, — згодився Андрій таким самим тоном, — а ти тоді, чоловіче, задумайся добре ось над чим: як я сьогодні дам дуба з твоєї вини, то тоді тобі доведеться сідати на моє місце, щоб мій слідчий мав над ким вести слідство. Добре? Дітей маєш?

— - Ну-ну! Без пропаганди, пожалуста...

По тих словах черговий замовк і більше нічого не сказав. Тільки подивився пильно на Андрія, зміряв його оком з голови до п'ят, підбрав губи якось невиразно й закрив ляду.

Через яких п'ять хвилин Андрієві принесено миску зі «борщем», ложку й пайку хліба. Андрій переломив пайку на двоє й половину зразу віддав Охріменкові, пам'ятаючи, як цей Голят жадібно дивився на свій крихітний шматочок, коли ломав його на двоє кілька хвилин перед цим. Потім Андрій випив «борщ» навхилки, а хліб, другу половину пайки, сховав, бо справді не хотів їсти. Сховав же він її в той спосіб, що зробив із своєї спідньої сорочки-майки імпровізовану торбинку та й вкинув хліб туди, а до хліба поклав і ложку. Ось це й будуть його «вещі»!

Після «борщу» дано ще буквально по одній ложці каші, звареної з яшної крупи. За своєю консистенцією це було щось середнє між кулішем і нормальною кашею, як її варять у кожного вдома. Але від нормальної каші подане їство відрізнялося не тільки консистенцією, а й кількістю остюків, чорного горошку, камінців і іншого сміття. Андрій свою кашу віддав Краснояружському, що, як і Охріменко мав справді троглодитський апетит, виголоджений за довгі місяці.

Це й був увесь обід.

Задоволення Андрієвої вимоги було справжньою подією, й в'язні ніяк не могли опам'ятатись, як це трапилось. Взагалі тут ніхто нічого не просить, а тим більше не вимагає, бо ніякі заяви й скарги ніколи й ніким не беруться в рахубу і лишаються «гласом вопіючого в пустелі» і в той же час зовсім не «гласом вопіючого в пустелі», бо відважні дістають за це дещо, а саме — карцер, репресії погіршенням режиму, а іноді й биття. А тому ніхто вже ніяких заяв і скарг не складає, і то не тільки наглядчачам чи черговим, а й взагалі нікому в цій «богоспасаємній установі». А що вже говорити про вимоги. Хтось висловив думку, що й тепер це може ще закінчитися погано для Андрія. Андрій теж був такої думки, але махнув рукою — йому, зрештою, байдуже.

Після обіду заgrimіли засови на дверях і всі похлопувались — «Мити посуд!» Це все таки була велика приємність. Навіть Ягельський заворушився. Товариші рішили взяти й його з собою. Забрали миски й ложки, кожен свої, озброїлись рушниками, хто мав, і, покинувши задушливу, пітну камеру, черідкою вийшли в коридор і пішли вздовж. Попереду наглядчач з ключами, потім Краснояружський, а за ним вся решта — черідка голих, кривоногих, худоребрих, зарослих волоссям, або навпаки, ніжношкірих, як немовлята, різнокаліберних людей, озброєних мисками й ложками. Андрій ішов у числі останніх, за ним Охріменко вів, майже ніс на руках, Ягельського, а тоді Руденко з Азіком несли парашу, замикаючи процесію. Двері камери наглядчач лишив спеціально навстяж. Не для провітрювання, а для власної орієнтації, щоб часом не дати хука, коли вертатиметься, щоб швидше знайти потрібну камеру серед безлічі інших, подібних, в цьому довжелезному коридорі.

Ідучи поуз ряди герметичне закритих дверей, Андрій відчував хоробливу цікавість — що ж там, за ними, є. Знав із минулого, що в кожному такому коридорі половина камер-одиночок, а половина загальних, розрахованих нормально на 10, а деякі й на 13 осіб, цебто камери, де могло стояти 10 — 13 ліжок і стільки ж тумб та табуреток. Цікаво, скільки ж там тепер людей, якщо в одиночці 28?! Але те все повите таємницею. Тільки доріжка була вкрита безліччю слідів від мокрих босих ніг, що пройшли недавно в зворотньому напрямку, і з цього можна було здогадуватись, що тут пройшли тількищо величезні людські юрбища, а ще скільки ж їх пройде! І це тільки з однієї половини коридору! А ще ж друга половина топче сліди в другий кінець, до другої вбиральні. А ще п'ять таких, поверхів з такою точнісінько кількістю камер кожен! А ще ж льохи!

В кінці коридору наглядач відчинив двері і впустив їх усіх до вбиральні. Це була манюсінька вбиральня, призначена для однієї особи, для в'язня самотника. Вона мала кафельну підлогу й один умивальник з одним краном. В таку от маленьку вбиральню загнато їх усіх одразу, натоптано, як то кажуть, під зав'язку, сказано «живей!» і закрито двері, попхнувши тими дверима останніх в спину, тих, що не влазили. За тим «живей!» крився встановлений згори й довільно регульований самим наглядачем реґлямент, всього десять, а то й п'ять (залежно від настрою та характеру наглядача) хвилин часу, за які треба всім встигнути помити ложки й миски, помитися самим (біля одного крану!) й зробити все, що кому треба. Людина, яка звикла до нормального життя, цього просто не зможе уявити, як можна, скажемо, умитися, коли не можна випростати рук в тісноті. Одначе люди вже якось дають собі раду.

Помитися не входило в програму, передбачену й милостиво дозволена «партією й урядом», і наглядачі за тим ретельно пильнували, але в'язні потребували цього, як повітря, — облитися водою з маківки до п'ят — і намагалися зробити це за всяку ціну, бо інакше — «лабець!», духота, піт, блощиці, воші й бруд зайдять геть! Але як помитися, коли не повернешся? Дуже просто. Один наливає воду в миски й передає швидко в простягнені руки, а люди виливають її собі й один одному на голови та спину...

«Є такі наглядачі –собашники, що зумисне виганяють в'язнів з убиральні якраз на половині, не давши ані вмитися, ані оправитися, і нічого, брат, не зробиш. Ще й квартиру зачине, потім в камері, щоб і очі людям на лоба виперло від задухи, за кару...» — це Охріменко до Андрія.

Ще не всі зробили, що їм треба, як відчинилися двері — «Виходь!» Дискутувати з наглядачем в таких випадках не рекомендується, бо то може призвести до дуже тяжких наслідків. В'язні пробували застосовувати іншу методу боротьби за свої арештантські інтереси підчас таких от вранішніх, обідніх і вечірніх процедур у вбиральні — методу пасивного спротиву, яку застосували й тепер. Вони слухняно виходили і навіть ретельно підганяли один одного і в той же час не виходили, барилися, гузалися то з мисками, то з ложками — вони вигравали час для своїх бідолашних товаришів, які ще не зкористалися з усіх благ такої от прекрасної інституції, як ця вбиральня з текучою, прекрасною, холодною й чистою водою. Але тактика ця наївна не допомогла — вигнав барбос! Черідка голих людей тим же порядком, що й перше, простяглася по коридору. Кожен ніс повну миску води, а двоє несло по дві — Ягельського й Охріменкову, бо останній супроводив

першого. Руденко й Азік на придачу несли ще й камерну реліквію, добре вимиту й налиту трохи чистої води, щоб не смерділа.

Андрій теж ніс повну миску води. Він був хотів набирати лише трішки, бо не відчував спраги, але товариші звеліли конче набирати повну, «треба». І тільки прийшовши до камери, Андрій зрозумів, що означало оте «треба».

Не встигли зачинитися двері, як в'язні заходилися швидко мити підлогу, користуючись з того, що наглядач саме зайнятий водінням інших камер до вбиральні. Операцію цю пророблено блискуче, чим засвідчено високу кваліфікацію набуту за довгі місяці сидіння. На команду Руденка — «Палубу лопатити!» — всі забрали (кожен свої) речі в руки й стали попід стінами, а троє наймоторніших — Свистун, Приходько й Руденко (директор, професор і секретар райпарткому) — швидко вилили майже з усіх мисок воду на підлогу й чиймись штаньми, спеціально пожертвованими й пристосованими до цієї операції, навели відповідний лад: поялозили добре по підлозі, потім викрутили ті штани над реліквією і вже «сухими» добре витерли всюди. Після того постояли всі ще хвилинку, тримаючи речі й дослухаючись до коридору — чи не наближається наглядач. Вони потребували пару хвилин, щоб підлога трохи протряхла. Пара хвилин була їм подарована Провидінням, вкрадена в суворого наглядача, після чого всі поклали речі на місце й щасливі посідали на чисту, свіжо вимиту підлогу, задоволені, що наглядач їх не наклав підчас цієї операції.

Вони цю операцію проробляють щодня отак після обіду, ризикуючи бути тяжко покараними. Але вони не можуть інакше. Інакше їх поїсть тут короста, болячки, разом з вошами, та блощицями та всілякою іншою заразою. І так на шкірі в багатьох підозрілі прищі, й лишай, та гостинець від поту.

Після обіду час поплив жвавіше. Особливо, коли змінився наглядач, про що новий наглядач сам довів до відома в'язнів, відчинивши кормушку, зазирнувши в неї й знову зачинивши, — це він приймав «господарство», заступаючи на зміну, зазірав у всі камери. Цей наглядач був «добрий» відміну від попереднього, що був виключно злий. Добрий же цей наглядач тим, що нібито не дуже чіплявся до ув'язнених за дрібні порушення «порядку», як от сміх і розмови, трохи голосніші за шепіт, стояння на ногах і розминання кісток тощо. Як тільки змінився наглядач, хтось почав розповідати анекдоти. А потім камеру розважав Карапетьян... Андрій здивувався, що ці люди ще можуть сміятися, на що дістав пояснення:

— Сьогодні неділя, а значить, вихідний день для великого жаху, бо сьогодні нікого не беруть на допити (хіба кого не кого там), це раз. Друге — прийде завтра і неділі вже не буде, бо понеділок то не неділя. І, нарешті, — «пролетаріят не має чого втрачати, крім...» — ця, як відомо, геніяльна теза є бузсумніву основою шибеничного гумору всіх віків. То ж — «Лови момент! Коли маєш нагоду посміятися сьогодні, не відкладай на завтра. Смійся сьогодні, бо завтра не дадуть, завтра вже може бути пізно». «Ще поки людині дають, крім кунді-бунді, борщу й каші, вона має всі підстави весело сміятися. Коли ж їй зроблять «чих-пих», тоді вона вже сміятися ніяк не зможе».

Всі ці «афоризми з арсеналу найновішої філософії ув'язнених мислителів» і ще низку інших подібних уїдливо й загонисто висловив Краснояружський, сидючи в позі факіра, й закінчив:

— Так сказав Заратустра!

Карапетьян розповідав речі, яким не може дорівняти жадна анекдота у світі. Та де! Щось подібне могла витворити лише така безподібна, така неповторна, така карколомна епоха, в якій вони мали щастя жити, а тепер мають щастя сидіти ось в цій тюрмі і ці всі незрівняні речі слухати. Сам Карапетьян — перський вірменин і розповідав свої історії на перський лад, які в сумі можна б поставити під один заголовок — «Перські мельодії» або «Перські мотиви». Він ніби прибув до цієї камери недавно з іншої, а в ту ще з іншої — так обкружляв за рік всю цю тюрму, ще й тюрму на Холодній Горі і надивився всього та наслухався доста, а ще більше пережив сам і мав що розповідати. Але він розповідав тільки «перські мотиви» — пригоди персіян і вірмен на слідстві в цій модерній тюрмі, в «органах революційної законності».

Злі язики, сконденсовані в шепоті Охріменка, який всі відгомони тих язиків вибирав і от передавав Андрієві, говорили, що сам Карапетьян «вербовщик» усіх тих нещасних вірмен та персів, що масово йдуть по всіх сферах новітнього пекла в ореолі приголомшуючої анекдотичної слави. Вони, нібито для спрощення справи, йдуть всі по одному шаблону обвинувачення й методів слідства як перські шпигуни й диверсанти, організовані в єдину організацію. Організовані, звичайно, довільно в лябораторії оцієї «фабрики-кухні», в чому нібито не останню роллю зіграв оцей ось... Але то говорять злі язики й Охріменко. Тим часом Карапетьян справляв вражіння дуже порядної людини, дотепної й гострої на язик, лише безмежного й одчайдухого циніка, що достославний вірменський гумор довів до віртуозности, глузуючи сам з себе й своїх братів крові.

Найперше Карапетьян, перед тим як почати оповідати фрагменти, натоптав свою люльку (чудо тюремного мистецтва, зроблене з процідженого хліба, тертої цегли і паленої гуми) в формі чорта-Мефістофеля, до речі в профіль дуже подібного до самого Карапетьяна, — натоптав її махоркою, припалив у інженера Н, а тоді затагнувся, пустив хмару диму й, дивлячись на інженера, з безподібною ширістю й простотою душевною промовив:

— Карошій тюрма ті пастроїл... Карошій... Спасіба, брат...

Помовчав. А тоді обернув лице до рудого аматора аеродромів:

— А ти маєш бальшой вуха — так добре слухай. Следоватиль спитає, а ти й не будеш знати, що Карапетьян казав, і пропали твої вуха — одірве начальник разом з твоєю карошей башкой...

Сміх. Карапетьян помовчав після такого вступу, а тоді почав оповідати свої фрагменти, нанизуючи їх на барвистий разок мальовниче й опукло, як колись його прапрабабуся — перська Шехеразада свої фантастичні новели «Тисяча й однієї ночі». Говорив він таким барвистим і оригінальним діалектом, який, на жаль, годі відтворити будь-якою іншою мовою. Звичайний же переказ — то лише тинь їхня бліда.

...І от побликав того дурного Аслана товариш слідчий та й каже:

— Піп твій сволоч, усіх вірмен завербував. Що ти на це скажеш? Аслан мнеться. Сказати «правда» - зле. Сказати «неправда» — також зле. А знає, що піп «таки да», всіх завербував по списку, який йому дав слідчий, всіх підписав, ще й благословив — «належать до контрреволюційної, терористичної, диверсійної, шпигунської, воєнно-повстанської організації». Але сказати це — поперше — -від Бога гріх і страшно, а подруге — за свою шкіру знов таки страшно, а в-третьох — слідчого страшно, бо він тоді почне бити, щоб признався за себе і за всіх інших... А що признаєшся? — коли піп за всіх «признався». А слідчий навідає: «Що ти на це скажеш?!» Цебто про попа.

Думає, думає Аслан і нічого не може придумати. А слідчий навідає. Бо йому треба знати, чи належав Аслан до контрреволюційної організації і що робив. Цілий день думав Аслан, сидячи на ріжечку стільця та все падаючи з нього, коли слідчий торкався «пальцем» до його бідної голови: «Ну, ти будеш говорити?» Нарешті Аслан не витримав і звомпив: — «Я буду говорити!»

— Говори! — сказав слідчий.

— Що ж, — сказав Аслан, зідхнувши, — пиши, громадянин следоватиль!.. Піп наш, він — як той бідний Карапет. Як ти його призначив генералом над усіма шпійонами — то йому зле. А як ми його скинемо з генерала, то йому буде ще гірше... Пиши, що все правда і що я — теж контрреволюціонер»

І питається тоді слідчий в того дурного Аслана, в того чесного чистія черевиків, що не завжди міг розібрати, де ж черевик правий, а де лівий:

— От ти кажеш, що ти був контрреволюціонером. Що ж ти брешеш?!

— Сйбогу, правда! І врагом народа був! Був!

— Добре. Раз так, тоді говори, що ж ти робив?.. Ти говорив я буду писати, а ти тоді підпишеш.

— Так я ж не вмю писати...

— Нічого, я тобі як дам! то ти тоді зразу підпишеш, хоч і не вмєш.

— Підпишу, підпишу, громадянин...

— Ото ж... А тепер говори, що ти робив.

Бідний Аслан думає, тяжко думає, аж піт йому з лоба виступає, і не може збагнути, чого ж той слідчий від нього хоче. Нарешті зідхає:

— Нічого я не робив. Я був контрреволюціонером. І врагом народа теж був...

Слідчий б'є бідного Аслана по карку преспав'єм і кричить:

— Що ж ти крутиш, фашистська ти шкуро! Ти думаєш, ми не знаємо. Але нам треба, щоб ти сам признався чесно... Ти советську власть любиш?

— Любим, любим, громадянин дорогий...

— Отож!.. Так докажи! Ти признався, що ти був контрреволюціонером і врагом народа, а тепер же признавайся до кінця, що ти робив, як ти хотів валити советський лад і партію, як ти шпійонив, як ти продавав советську власть оптом і в розницю, як ти діяв разом з фашистами... Говори!! признавайся!..

— Признаюсь.

— В чому?

— Що продавав совєцьку власть. Був фашистом. Контрреволюціонером. Врагом... Все, як ти сказав. Все правда. Пиши — все правда.

— Ти мені тут очей не замилюй! «Правда». Нащо мені така твоя правда?.. — слідчий страшенно злоститься, тупотить ногами, аж піниться. Карапетьян показує, як саме той слідчий злоститься та піниться.

— Ти мені говори, що ти робив? І як ти робив?!

— Харашо робим...

Аслан, дурний, бідолашний Аслан, чистій черевиків, що завжди вірив усим на слово, що, крім чистіння черевиків, взагалі більше в світі нічого не вмів, а в фінінспектора «розписувався» прикладанням свого вузлуватого пальця, вмоченого в чорнило, не знав, чого слідчий він нього хоче.

А слідчий вимагає — що ти робив?

Ні, не знає Аслан, що саме він робив і що взагалі мусів робити путній контрреволюціонер. Тоді слідчий лупить Аслана щосили по карку, добре лупить, і відправляє до камери:

— Йди й подумай.

Аслан думає. В камері. Ні, він не думає, він плаче, а товариші, — веселі його земляки, одчайдушні штукарі й «контрреволюціонери» з ласки божої — за нього думають, вони його повчають, рятуючи, що має робити путній контрреволюціонер, що має робити затятий «враг народа», отже, має робити Аслан, щоби слідчий його дуже не бив уже... Підучившись, радісний Аслан проситься на допит — сам проситься, щоб якось уже кінчати ту справу швидше, щоб уже раз, зажмуривши очі, перепливти через ту страшну Лету тяжкого іспиту до радісного берега забуття й спокою.

— Ну, надумав? — питає слідчий.

— Все надумав, товариш дорогий! Хочем признаватись...

— Давай. Та тільки не бреши, гляди, через чур.

— Ну, навіщо ж через «чур», все буде правда. Пиши — я, Аслан, контрреволюціонер і враг народа...

— Це вже я чув... — слідчий береться за преспап'є...

— Стривай-стривай! — злякано квапиться Аслан. — Стривай, а то забуду й тоді все, брат, пропало... Пиши: я робив повстання проти советської влади! Еге ж. Твої черевики швидко порвались? І твого начальника черевики теж швидко порвались! І в робочій кляси черевики дуже швидко порвались?! Ага?! Отож. То я їх чистив таким мазьом... знаршне таким мазьом, щоб швидко рвались. Контрреволюційним мазьом...

Слідчий — кулак з довбню, голова з горіх, вчорашній футболіст, ударно покликаний в «органи» (Карапетьян показує образно, який саме кулак, а яка голова в того футболіста-слідчого) — тріюмфує. Аслан перевищує всі його сподівання. Він все те пише й переконується під впливом Асланової залізної логіки, що він напав на цілий скарб, на контрреволюційну, диверсійну організацію, яка може забезпечити йому блискучу кар'єру в «органах». Аслан розповідає, як то він чистив геніяльно черевики пролетаріятові, як вони дерлися від отруйної мазі, як той пролетаріят лає совєцьку владу, партію й самого Сталіна і хоче ту владу повалити, а все через одного чистія, фашиста й

контрреволюціонера, Аслана... Аслан розповідає, а слідчий пише, аж но піт йому виступає, сопє, прикусює язика й пише. Аслан кінчає свою розповідь клятбою, що він кається щиросердно й що більше не буде вже, і з полегкістю зідхає — нарешті йому дадуть спокій, напевно.

Але апетит приходить підчас їдіння. Після такого приголомшуючого Асланового самовикриття епопея його дивовижних блукань по найбезглуздіших контрреволюційних сферах тільки починається. Слідчий вирішив видавити з нього всю правду геть до краплі, «розоблачити ворога» до краю...

Після диверсії Аслан мусить признаватися в неменше геніяльному шпигунстві. При чому щиросердні Асланови признання чергуються з такою ж щиросердною розгубленістю, коли Аслан сам не знає вже, щож він робив далі. Тоді слідчий б'є Аслана й кидає в камеру, щоб «подумав». Аслан думає при допомозі своїх веселих земляків і друзів, опанованих психозом самовикриття в ім'я рятунку від смерти та одчайдушним шибеничним гумором. «Надумавши», Аслан проситься на «конваєр» і епопея триває. Кінець її вже передбачений слідчим і начальством цієї богохранимої установи, точно заздалегідь вирішений, але мусить бути ще формальне виправдання того кінця, формальні підстави. Ті підстави й витискається з Аслана, зовсім не дбаючи про їх логічність, аби було хоч приблизно правдоподібно.

Подаючи Асланові пригоди, Карапет'ян вставляє й свої пояснювальні ремарки, що доводили наявність в цьому всьому безглузді залізної логіки, залізної послідовності й розумного, навіть геніяльного начала. «Не важно, що та робив учора, важно, що ти міг робити завтра. Не важно, чи правдою є вся та брехня, яку слідчий змушує тебе говорити, а важний факт, що ти таки не любиш советської влади, а значить — ти небезпечний, а тому тебе треба зліквідувати. Мета ж виправдовує всі засоби». Так аналізує справу Карапет'ян. А тим часом Аслан переходить всі фази розвитку й самовикриття себе як великого контрреволюціонера. Ось він кається в шпигунстві:

— Пиши, громадянин начальник! Я шпійон. Я сидів біля вокзалу й чистив черевики. Але то я так знарошне чистив черевики. Насправді ж я займався шпійонажем... Я щитав поїзди — скільки йде на Москву, а скільки з Москви. Пасажирські поїзди.

Слідчому такий спосіб шпійонажу не подобається, й він іронічно питає:

— Ну, і скільки ж ти нащитав?

— Сто туди, сто й один назад...

Слідчий береться за преспап'є:

— Хіба так займаються шпійонажем?! Ти дурня тут не клем. Якщо ти займався шпійонажем, то розкажуй, брат, правду, а не то...

Тоді Асланові приходить в голову щаслива думка, і він розповідає, що то він сидів не біля вокзалу і не поїзда рахував, а сидів від біля будинку Червоної Армії й рахував, скільки ходить командирів та рїжних військових начальників в будинок і з будинку, і придивлявся, які вони є. Це слідчого абсолютно задовольняє, і він вимагає ще нових і нових признань про інші методи контрреволюційної дії. Так бідний Аслан діходить до терору й великої диверсії.

От він розповідає, як він готував гранати, динаміт тощо, щоби зірвати один дуже важливий стратегічний міст. Слідчий з великим задоволенням все нотує. Потім слідчому видається за потрібне устійнити, який же саме міст мав Аслан зірвати і як він називається.

— Як той міст називається? — питає слідчий в Аслана. Аслан бачив багато мостів ріжних в життю, але ніколи не знав жадної назви мосту. Знав він лише, як називався той міст, біля якого він мав постійне місце чистія черевиків: був це Горбатий міст, невелика кам'яна споруда через Лопань, без якої годі б перебраться на другий берег брудного, запльованого потоку калюжі.

— Горбатий міст, ось так він називається.

Слідчий вибухає сміхом. Потім цідить презирливо до розгубленого Аслана:

— Дурню ти! Горбатий міст вже сто разів зірваний тут такими ж ідіотами, як ти. Вибери собі краще якийсь інший... І що ви всі на тім Горбатім мосту помішалися! Зривай інший міст.

І бідний Аслан мусів зривати інший міст, який йому було призначено слідчим. Що ж до Горбатого моста, то треба сказати правду: Аслан вибрав цей Горбатий міст не тільки тому, що не знав інших назв, а й тому, що то маленький міст, а за маленький міст менша кара. Він хотів і диверсію зробити, й не потрапити під розстріл. Довелося ж зривати якийсь великий міст і наражатися на велику кару.

Всі Асланові гріхи й контрреволюційні пригоди, звичайно, записувалися на рахунок всієї великої, всевірменської організації, і саме тому слідчий намагався витиснути його, як цитрину, до решти. Розохочений, він натискав на Аслана щосили, взявши під тяжкий психічний прес фізичними тортурами. Після диверсії Аслан признається в терорі. Потім в збройному повстанні, розгортаючи неймовірну, фантастичну свою контрреволюційну епопею.

Ось він признається в намірі вкрасти крейсер «Червона Україна» й завести його до Вірменії, щоб там його обсадити контрреволюційним військом і потім на ньому приїхати та й розгромити советську владу. Слідчий все занотував з задоволенням, бо побачив акцію, закроєну на високу скалю. Асланові він навіть дав склянку молока й відпустив до камери... Але через якийсь час слідчий викликав Аслана знову й почав його бити несамовито, докоряючи склянкою молока та лаючи за нечесний намір обдурити органи революційної законности, ввести їх в блуд, бо ж: — Ах ти ж сякий-такий!! Що ж ти брешеш! Як же ж ти хотів завести крейсер «Червона Україна» до Вірменії, як Вірменії немає моря!?

Бідолашний Аслан погано знав географію, довго думав і ніяк не міг придумати виходу з такої прикрої ситуації. Він був синій, як печінка, від биття, але ніяк не міг розв'язати проблеми успішно з тим крейсером — не міг ані завести його до Вірменії по суху, ані взагалі дати з ним раду. Нарешті він його «потопив», власне, заплянував потопити на втіху слідчому, а натомість щиро признався, що збройне повстання вони — вірмени — мали робити зброєю, привезеною з Персії до Харкова на верблюдах. І от вони «привезли» зброю й заховали її поблизу Харкова на Рашковій дачі. Там були гармати й кулемети, рушниці, й шаблюки, і отруйні гази — все потрібне для повалення советської влади. Історія була така правдоподібна, а Асланова щирість така переконлива, а знання

місцевостей таке досконале, а неперебірливість та злочинний цинізм слідчого й усієї цієї системи такі безмежні, що вся карколомна повстанська епопея Асланова була занотована докладно, у всіх подробицях.

Після того Асланові дано було спокій на три дні. Карапет'ян запевняє, що ті три дні потрібні були слідчому, щоб розшукати зброю на Рашковій дачі. На четвертий день викликає слідчий Аслана, насуплений, лютий-прелютий, і каже:

— Зброю твою й газу ми знайшли. Але ти брехун, бо ми не могли знайти верблюдів. Скільки їх було?

— Сто верблюдів було, сто, громадянин дорогий! — каже Аслан радісно, втішений, що зброю таки «знайшли».

— То де ж ти їх дів, га? Сто верблюдів, це тобі не сто коробок твоєї дурної вакци в твоєму дурному рундуку. Де дів верблюдів, га?! Не міг же ти їх продати на Благбазі чи в Церабкоопі!

— Навіщо на Благбазі, громадянин дорогий? — сміється радісно Аслан, чесний чистий черевиків, сміється з слідчого, що він такий дурний, недогадливий. — Навіщо на Благбазі?! Йшов поїзд Москва — Тифліз через Харків, я прив'язав верблюдів до поїзду, і вони побігли назад на Персію...

це було явне безглуздя, навіть на погляд не дуже вередливого слідчого, щоб верблюди поспівали бігти за експресом, і він не міг цього Асланові подарувати. Бідний Аслан кілька днів після того, як верблюди побігли за експресом, не міг прийти до пам'яті в камері, лежачи пластом. Але те йога не вирятувало від дальшого ходіння по муках «малого й великого конваєру».

Карапет'ян розповідає з безподібним вірменським колоритом, в'язні аж пишуть від приглушеного сміху, не маючи права одверто й гомерично реготатися, а Андрій слухає й думає, що все таки це, мабуть, розбещена, злостива арештантська фантазія і тільки, мстива карикатура, іронія, що все шаржує й з усього глузує, безсила на будь-що солідніше. Навіть вставки деяких слухачів про деталі з пережитого їхніми знайомими (бо хто ж насмілиться сказати про власний досвід!), ба, навіть те, що тут же, як ілюстрація до Карапет'янових «перських мотивів», поруч ось лежить і помирає Ягельський, весь в підозрілих синцях і підпливах, — навіть все це не в силі впоїти Андрієві довіру до Карапет'янових новел про дурного Аслана. Занадто бо все безглуздо і занадто цинічно, до самозаперечення безглуздо й цинічно. І тільки аж геть згодом, у майбутньому, Андрієві судилося переконатися, що цей Карапет'ян — геніальний новеліст, на теми злободенні, та що він стисло, але подивугідно точно виклав у своїх «перських мельодіях» душу, суть, зерно всієї цієї епохи і що Аслан — це трагічне, але ідеально точне уособлення багатьох — дуже багатьох! — нещасних, пущених на конваєр безглуздої дійсності тут. Рівно як і слідчий в подачі Карапет'яновій — це теж точне уособлення всієї системи, до якої той слідчий належить, як її гвинтик. Але це Андрій збагнув згодом, тепер же Карапет'янови «перські мельодії» звучали, як фрагменти дивовижного, чадного сну, або рефлексії звихненої пам'яті божевільного.

Здавалося, що Карапет'ян міг би розповідати свої «новели» безкінечно, перевершуючи достославу, мітичну Шехерезаду, при чому зовсім нічого не вигадуючи,

як він запевняв, лиш часом багатозначно й єхидно роблячи павзи, там де не слід було говорити. Ті павзи були не згірші за слова. Він їх робив, зідхнувши й попихуючи головою чорта-Мефісто, що в профіль так подібний до самого Карапетьяна.

«Перські мельодії» перебила та й зовсім урвала вечеря. В певну хвилину всі нашорошились. Карапетьян замовк. Всі повернулися до дверей, слухаючи швидше шлунками, аніж вухами, й не так щось чуючи, як угадуючи стукіт кормушок по коридору, ба, по всій тюрмі, хоч і стояла ніби непрониклива тиша. Скоро дійсно відчинилась кормушка в їхніх дверях і повторилася така сама процедура, як і в обід. Тільки на цей раз наглядач дав у кожному миску буквально по одній столовій ложці каші і тим програма вичерпалася. Це була вечеря. Голодні шлунки тільки даремно були розхвильовані, спровоковані тією ложкою каші і увігнані в марні, розпачливі корчі, результатом чого було несамовите куріння тих, хто мав що курити. Хто не мав чого курити, конвульсійно шарпав кадиком, чекаючи «бичка» — «сорок», «двадцять» або «десять» від тих, хто курив.

Ця вечеря була о 6-й годині. По вечері знову мили посуд. Це була третя й остання «оправка» за день, дана їм тюремною конституцією в числі інших прав та свобод. На цей раз ходили без Ягельського, бо в нього не вистачило вже не тільки сили, а й волі підтримати товаришам компанію та скористатись із таких розкошів, як прогулянка голяком по коридору. Ягельський лишився лежати в камері, поставивши сухі коліна кроквами й тяжко астматично дихаючи, аж но вчувався жаль в тому диханні, що він не може піти з усіма...

Після вечері вже не мили підлоги, не розповідали анекдотів, не сміялися навіть тихесенько, а сиділи, пороззявлявши роти й тяжко дихаючи, — чекали. Вони чекали сну. Але до сну, до права заснути, ще далеко, — команда буде подана аж в дев'ять годин. Без права ж люди не могли заснути, вони хитрували, схиляючи голови якнебудь так, щоб наглядач не бачив і щоб можна було все таки здрімнути, але з того нічого не виходило. Люди тільки мліли від утоми, зідхали люто або трагічно і не могли відсахнутися від дійсності ні на хвилину — саме як починало дріматися солодко, раптом, ніби зумисне, розтиналися тихе й настирливе — «Цс-с!» — то котрийсь із в'язнів подавав пересторогу, помітивши, як тихесенько відслонявся вовчок, і всі шарпалися, ворушилися, позіхали — робили рух, потрібний для доказу, що вони не сплять. Гнітила невдоволення спрага на сон, гнітила задуха, гнітила мовчанка. Нарешті Руденко не витримав, зідхнув глибоко й шумно, мов би після шаленої біганини, й звернувся до Приходька лагідно, благально: — Професоре... Розкажіть небудьщонебудь... Ваша ж черга! Літературну годину! Руденка підтримали інші.

— З Мопассана... З Стендаля... Ні, «Три мушкетери! «Король Лір»!..

Руденко благав, мов хлопчисько, пропонував навіть і свою завтрішню пайку хліба за труд. Приходько згодився і без пайки. Літературні «години» у них, бач, відбуваються дуже часто, а на них розповідається з пам'яті найкращі перлини світової літератури. Оповідачами були найбільше начитані й найпам'ятливіші в'язні. До таких належали — Приходько, Зарудний, інженер Н., Гепнер. Кожен з цих чотирьох був своєрідною літературною хрестоматією, а то й енциклопедією. Особливо Приходько, наділений

чудесним даром — феноменальною пам'яттю та високими здібностями оповідача. Перші три теж були ніби добрими, але черга сьогодні була Приходькова.

Для Андрія такий спосіб розваги не був новиною, бо не був він взагалі новиною в советських тюрмах, де не давали книг і газет і взагалі суворо забороняли будь-що читати і де люди насичували духовний голод «з пам'яті». Новиною був лише той високий «кляс», який мав тут місце. Це ж розважалися високорозвинені, інтелектуально багатющі, хоч і голопузі, люди.

Приходько всівся посеред камери і, на безмежну втіху Руденкові, почав своє оповідання. Він переповідав «Мадам Боварі» Густава Фльобера. Висока культура й точність переказу вразила Андрія. Від добре пам'ятав цей роман і міг це ствердити.

А Руденко, напевно, не читав цієї книги і, може, тому весь обернувся в слух, хвилювався й вже переживав, як зовсім маленький школяр, якому розповідають чарівну казку. Жаднющий селюк Руденко. Аж смішно на нього дивитися! Який він голодний! Він страшенно голодний на слово мистецьке, на книгу, на літературу, якої він не читав, але страшенно хоче читати, бачити, все спізнати, доки ще живий. Очі йому світяться й він, напевно, забув, що це він сидить у тюрмі.

А Приходько помалу заповонив усіх і повів за собою.

Скоро Андрій пристав і не слухав, у наслідок тяжкої перевтоми. Ні, не мадам Боварі може сьогодні полонити Андрієву душу — її можуть полонити лише спокій і самотність, та цього саме й бракувало.

Для Андрія трохи було забагато вражіннь на один день. Голова йому гуділа, а в очі ніби хто понасипав гарячого приску, вони були перевтомлені до краю, і в той же час сон утікав від них. Десь було перейдено ту межу, на якій був поворот у блаженний, рятівничий сон і тепер душа, мов би збившись з дороги, блукала на манівцях безсоння, в гарячковім маячінні. Він все вмощував то правий, то лівий лікоть на віковій параші і клав на руку розпечену, порожню, бездумну свою голову, намагаючись якось так її пристроїте, щоби вона не обтяжувала плечей, щоби їй не було мультко на тих плечіх, щоби якось забути, але забути не міг, як не міг і позбутися досадного вражіння, що тій голові мультко на в'язах. Він наслухався оповідань і «перських мельодій», трагічних натяків, недомовлених слів і таємничих, замаскованих зідхань, прямих скарг і замаскованого в зухвалість розпачу, надивився на Ягельського і тепер, під монотонний плін історії мадам Боварі, думав:

Якщо вони, ці безобидні обивателі, ось ці старенькі й здебільша зовсім ні в чому не винні люди п'ють таку гірку чашу й несуть такий тяжкий хрест, то що ж чекає його — втікача з каторги!... і бачив, що перед ним тяжкий шлях. Завтра прийде день і проб'є його година... Він уже вловив основну тенденцію цієї модерної інквізиції — це обернути людину в ганчірку, в тварину, в безвольного пса, що скавулить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганебну моральну руїну, розчавити й знищити те, що називається людською душею... А тоді вже викинути її на фізичний смітник. Так ніби виходить з усього, що він чув і чого не чув, а вчитав з очей усіх цих людей.

Оповідач бубонів і бубонів, переповідаючи незрівняного Фльобера, а люди (здебільша люди з вищою освітою, що по кілька разів читали цей твір!) слухали з феноменальним інтересом, із зворушливим захопленням, переживали, хвилювалися, жили радостями й болями якихось далеких-далеких, вигаданих людей, радостями й болями якоїсь, сотвореної Фльобером, мадам Боварі. Руденко аж мінився на обличчі, а коли хтось кашляв або шерехтів, тим перешкоджаючи оповідати й слухати, Руденко метав на нього смертоносні блискавки з очей. З не меншим інтересом слухав і доктор Літвінов, а коли Приходько робив павзу або губив нитку сюжету, Літвінов нагадував йому, підказував забуті подробиці і потім далі слухав з тим самим інтересом. Був захоплений навіть троглодит Краснояружський, хоч і справляв вражіння виключно товстошкірої людини. Ці люди хочуть утекти з тюрми! Утекти від сьогоднішнього й від завтрашнього дня до лагідної, до прекрасної, до далекої мадам Боварі, в інший світ, в інше царство — в царство чаклуна й характерника, великого мистця й естета Густава Фльобера.

Десь за мурами, напевно, вже ходить вечір по землі, але тут його не помітно, бо сюди він не заходить. В стелі горить електрична лампа, засвітившись зразу по вечері, тобто в 6 годин, тобто тоді, коли десь там, за мурами, на волі люди ще пляжаться на сонці над якоюнебудь Лопанню.

Нарешті вечір прийшов і в камеру. Але він прийшов не так, як звичайно ходить вечір. Він увірвався в кормушку, простромив голову в ежовському кашкеті й промовив категорично, грізно:

— Спати! — і тріснув лядою.

Чари милої мадам Боварі геть розлетілися вмить, люди самі розпорошили їх, — вони зідхнули, враз забувши про все. Поперше, тому, що вони мають нарешті право відчинити не тільки квартиру, а й ціле вікно, а подруге — спати! Нарешті спати! Спати!.. Заплющити очі й упірнути в сон, мріяти на самоті, додумувати в інтимній відчуженості свої затаєні думи або, може, й домріювати недосказане оповідачем і недописане самим Фльобером про той інший, прекрасний, сонячний світ... Або, може, переживати нишком свій затушкований, а тепер розгальмований жах і свою особисту трагедію, свою таємницю... Сьогодні неділя й не гримітимуть засуви щохвилини, не стинатимуться розшарпані нерви. Спати!..

Але то не так просто. Щоб спати, треба бодай якось лягти. Попробуйте ж лягти, коли це виходить за межі можливого, коли на одне нормальне людське житлове місце приходиться аж двадцять восьмеро! Почалися суперечки, сварки. Як лягти? Як розподілити місце так, щоб усі були задоволені, усі щасливі?

Спочатку прибрали тарілки з підлоги. На цю операцію всі дивилися з великою надією, бо ж звільнялася територія! Тарілки поставили на підвіконня, що за відчищеною рамою було досить широке, і таким чином звільнили смужку підлога. Але то мало заридило справі. Як улягтися 28 особам?!

Недавно вся площа була точно розмірена й розподілена, і за кожним закріплена рисками на стіні, що визначали межі, від поки й до поки чия територія. Але то було тоді, як в камері було двадцять семеро людей. Тепер на одного більше й старі межі не придатні. Треба розмірювати знову. Але як розмірювати знову, коли, скажемо, Узуньян такий

тонюнький, а Охріменко такий товстий? Як дотримати принцип справедливості? Одначе Руденко, взявши тоненьку мотузочку (заборонену річ! бо на ній можна повіситись!), змобілізував того самого інженера, що збудував цю тюрму, і звелів йому обчислити, яка мусить бути завдовжки мірка, коли попід стіною сидить вже не тринадцятеро, а чотирнадцятеро, тоді нав'язав на тій мотузочці з поміччю інженера вузлик і заходився перемірювати стіну. Нарешті переміряв, застосувавши цілковиту «зрівнялівку», бо щоб так скоро врахувати й обчислити всі відхилення від норми (відхилення на товстих і тонких), забракло йому й самому інженерові знань найвищої математики. Діставши кожен свою «межу», почали укладатися. Але укладання якраз і вперлося в непереборимі труднощі — теорія не сходилася з практикою: як укластися на території, на якій не можна укластися? Скажемо, коли найменша людина має все таки 40 сантиметрів у плечах, то як їй укластися на 25? Це раз. А вдруге — коли камера має всього 2 метри ширини, то як укластися двома рядами насупроти так, щоб пальці ніг і п'яти кожного не торкалися обличчя свого «візаві»? Особливо погано приходилося тим, у кого «візаві» був довготелесий. Найкраще б лягти всім на спину, а ноги поставити кроквами і так спати, але як лягти на спину, коли тяжко лягти навіть боком? Словом, почалися суперечки, сварка, де далі гарячіша. Хтось пропонував лягти «валетом в йолочку», хтось пропонував «валет в замок»... При тій нагоді Андрій узнав, що існують способи спання системи «валет в ялинку» та «валет в замок». Але навіть ці досконалі в'язничні винаходи тут було тяжко застосувати. Сварка розпалювалась. Вже хтось когось обіклав «по-професорські» й «поморяцькі». Все загрозувало обернутися в побойовище, бо цієї проклятої проблеми не можна розв'язати і тут раптом відчинилася кормушка й просунулася голова наглядача:

— Що за шум?

Шарварок вшух. Тиша. А той жалібний голос:

— Не можемо влягтися, громадянин отдельонний! Тіс-но-о... — це Прокуда.

Наглядач закрив кормушку, а тоді відчинив двері й став на порозі, за ним стояв ще один наглядач.

— Встати!

Всі встали. Лишився лежати тільки Ягельський.

— Вишикуватись попід стінами!

Вишикувались. .

— Ану рівняйсь!!

Вирівнялись.

Наглядач зайшов до камери, поторкав ногою Ягельського, а тоді пройшовся межі двома рядами в'язнів, рівняючи випнуті животи та коліна ногою, взутою у дебелий, кований чобіт. А потім одійшов до дверей і гримнув:

— Струнко!.. А тепер слухай мою команду та знай, що якщо хто потім заворушиться або загалдить — двадцять днів карцеру! Понятно? Отже, увага... Л я г а й!

Всі брикнули, як хто стояв, і нерухомо завмерли. Наглядач подивився, почекав хвилину, а тоді промовив:

— Каменем лежати! — і закрив двері.

Проблему було розв'язано. Суперечки зникли, сварки як і не було. Всі лежали й мовчали. Всім було добре й зручне. Ні, він талановитий, той наглядч! Ніхто навіть не пікнув проти такого способу розв'язання проблеми, він всіх задовольнив. І, далєбі, це таки був найкращий спосіб. Люди трохи посовались, поїорзали, вляглися як слід і були вже біля «здійснення мрій» — вже потрохи дримали. Дримали...

Андрій улягся теж, поклав під голови свої згорнені штани й сорочку і заплющив очі.

Перший день скінчився. Ось так скінчився перший день. Але ж тільки він скінчився формально. Голова, мов заведений мотор, не могла зупинитися, бо господар втратив секрет, як вимкнути іскру, — крізь ту голову гуготіло полум'я думок, женучи шалено. І в той же час не було ніяких конкретних думок, жадної такої, на якій би можна зосередитися, то були уривки, шматки, жорства, порох, закручений у веремію. Було якесь прикре почуття роздвоєності — тіло, обважніле від перевтоми, прагнуло забуття, спокою, а душа, зіритована, поривалася геть, і збурений нею мізок палахкотів, тиснув на череп, на скроні... Та помалу Андрій оволодів своїми нервами, опанував роздвоєність, — на місце вогненної веремії прийшов легенький смуток і заливав помалу вогонь, гальмував шалений ритм... Минуло трохи часу, й Андрій вже лежав у забутті, гойдався, немов на водах блакитних саг вечорових, на хвилях тихої мелянхолії. Згадалась мати. Прийшли брати й обступили його — брати-соколи! Андрій хапався за них серцем і відчував, як тому серцеві осиротілому хотілося криком кричати... А потім на них — на братів своїх — глядячи, ставало тепло, й радісно, й певно так... Один обіцяє замчати його літаком «чорт його зна й куди»... Брати-соколи. Ні, тієї віри безмежної ніщо не в силі порушити, бо коли її порушити, то тоді (аж тоді!) прийде смерть, загибель для душі. Поки ж та віра є — ніщо не в силі тієї душі зломати. Брати стояли біля нього муром, і Андрій тримався за них всім серцем. Починав засинати...

Тягучий-тягучий крик і стогін десь торкнувся вуха, й Андрій нашорошився, не розплющаючи очей, — сон спурхнув геть, сполоханий. Андрій прислухався — стогін і зрушений зойк повторився... Десь за мурами... Потім той зойк захлинувся, тиша. Тиша. Андрій розплющує очі й дивиться по камері — всі сплять, як побиті. Порозкривані роти, обличчя, вкриті крапельками поту, тіла, скоцюрблені в фантастичних позах. Простягнені ноги лежать на чужих обличчях, але вже ніхто не свариться, навіть коли чужий брудний палець ноги потрапив у рот... Сплять... А Андрій не може заснути. Не від страху, ні. Від тяжкого смутку, що обступив душу, як відгомін того таємничого стогону — стогону людини десь, що її ніхто на волі вже не почує з глибоких підземель, з льохів, де кінчається світ для приречених, де люди відходять у небуття без свідків, і не почує друг, і не почує брат...

Андрій дивиться по камері з-під приплющених вій. Як вони міцно сплять! Немов ті Христови учні перед розп'яттям їхньої совісти, їхньої власної душі. Раптом якась голова тихесенько підіймається й, витріщивши божевільно очі та роззявивши рота, слухає нишком, тривожно — щелепа їй дрібно тремтить, одвисаючи. А потім, примкнувши щелепу та сапнувши зпросонку, голова заплющує очі і вкладається знову на своє місце... Так зробив Васильченко-Драшман. Так зробив через якийсь час інженер Н.

Було вражіння, що це зробила сама голова автоматично, зринувши з чадного сну, підкоряючись якійсь жаскій рефлексії, і потім знову впірнула в сон...

Андрій лежав довго так. Слухав, як хрипить Ягельський, слухав тишу за мурами, потім гудіння якихось моторів, гомін далекого радіо десь з вулиць нічного міста... Потім самі собою заплющились очі і закрилось серце для зовнішнього світу, і знову до нього прийшли брати... Прийшла матінка... Потім прийшла заплакана Катерина... Катерина... Андрій зовсім виразно відчув, як вона, плачучи, несміливо опустила біля нього на коліна, поклала тремтячу руку на чоло йому і сказала жалібно, тихесенько, з мукою:

— Ц-с-с-с!...

Але Андрій вже не міг розплющити очей.

VI

То була неділя, а це почався будень. Учаділа голова тріщала зпросоння, мов би через неї переїхав трактор «ХТЗ». Їх усіх побудив наглядяч енергійним і сердитим стукотом в яду відчиненої кормушки й зловісним хрипким шепотом:

— Вс-т-тавай-й!! Закрий вікно!

Мокрі, липкі від поту люди зринали і не могли зринути з сонного очманіння, борсалися в тяжкій атмосфері, як на дні моря, наснаженій тухлим смородом, надміром вуглекисню, терпкими випарами давно не митого милом тіла, смородом розчавлених блощиць і аміячним ароматом параші. Але помалу зринали... Чухались безпам'ятне, а потім, опритомнівши, шпарко схоплювалися на ноги — «поверка». Зачинивши вікно, вони ставали в дві шерехи, дерли нігтями несамовито по накусаних блощицями місцях і чекали... Лежав лише один Ягельський, не в стані підвестись. Мала бути вранішня перевірка.

Всі чекали якогось МЕЛЬНИКА з надією, мов би рідного батька. Це нібито був черговий корпусу - — єдиний людяний з усіх, уважний, який записував усі заяви і, хоч вони й не виконувалися ніколи, але він їх старанно нотував, головне ж — на скаргу, що немає чого курити, він часом давав жменю, а то й пачку махорки! Ось це головне, як також і те, що він завжди вітався, зайшовши до камери. Сьогодні була нібито його черга... Але прийшов зовсім не Мельник, на щирий жаль всім.

Відчинилися двері, й до камери увійшло двоє військових — один з них черговий корпусу «не Мельник», другий — помічник. Ні той, ні другий не привітався, зайшовши до камери, і навіть не дивився нікому в обличчя. Черговий корпусу — високий, сухорлявий, дуже сердитий з вигляду, з червоними від безсоння чи від п'ятики очима — ступнув на середину камери й став, тримаючи розкритий журнал перед собою, а його помічник став у дверях і швидко прями очима по вишикуваних шерехах на рівні рук, пильно слідкуючи за тими руками. Черговий мовчки перерахував усіх в'язнів, тикаючи на кожного пальцем, занотував результат у журнал і, байдуже повертаючись до дверей, сказав:

— Скарги, заяви є?

— Є!.. — промовив несподівано Гепнер, коли черговий був уже біля дверей. Той здивовано зупинився, підняв брови; видно не звик зовсім до скарг і заяв.

— Будь ласка, — процідив презирливо ні до кого.

— Є заява: чи не можна би дизенфекцію сюди — трохи блощиць побити?

Це просив професор Марксо-ленінського інституту республіки і, як потім Андрій взнав, соратник самого Сталіна, Леніна, Троцького...

Черговий зневажливо закопилів губу, подивився червоними очима на праву стіну, потім на ліву понад людськими головами, поворушив конячою щелепою й процідив крізь зуби з незрівнянним глумом:

— Не трогати!.. Бо ще не ясно, хто саме тут блощиці, а хто не блощиці!..

І повернувся.

— Заява є! — сказав понуро Андрій, зупинивши тим чергового, а коли черговий наставився на нього червоними, ненавидящими очима, проговорив у них, зовсім не реагуючи на червоний той погляд:

— Тут ось вмирає людина. Будь ласка, лікаря!

Черговий зміряв Андрія оком з голови до стіп, примружився, ніби збирався щось сказати, але нічого не сказав, повернувся й вийшов геть. Помічник його, досить дурнуватий на вигляд парубійко, гордо й тріюмфально оглянув Андрія, оглянув усю юрбу голих людей і теж, за прикладом свого начальника, нічого не сказав, вийшов слідом, закривши двері за собою.

«Поверка» скінчилася, і скарги та заяви складено. Андрій хотів стукати, але перелякані його колеги стримали, умовили: «Не будьте наївним! І пощадіть камеру! Не було ще випадку, щоб такі (особливо такі!) заяви бралися до уваги. Не було! А кара буде!.. Не накликайте біди. Ми не раз домагалися лікаря для Ягельського, і завжди нас усіх карано, та й тільки...»

Андрій послушав-послушав і облишив свою упертість.

Потім до камери подано через кормушку віник — власне, то був не віник, а деркач — щоб підмести камеру. Черговим камери тепер був інженер Ляшенко, мелянхолійний, вічно зажурений і безмежно насторожений чоловік, і він виконав цю функцію — підмів камеру. Підмітання звелось до того, що він звелів усім підняти свої речі й податись під один бік, а сам повідряпував деркачем мундштуки спалених цигарок і безліч живих блощиць зза плинтуса, з кутка та з-під калориферу парового опалення, що був під вікном, потім перегнав людей навпаки й зробив те саме з другого боку... Мундштуки й трохи пилу було зігнато в купку біля дверей, до цієї купки ще було додано те сміття, яке накопичилося за парашою, і поставлено над тією купкою варту, щоб не давати блощицям розповзатись. Функцію вартового виконував Краснояружський — доцент сільгоспнаук, — озброєний деркачем. Цю купку мусів, далєбі, хтось забрати. Але перш ніж здати це добро комусь, Краснояружський старанно переглянув геть усі мундштуки, чи не лишилося де крихти недопаленого тютюну. Він це проробив з пильністю фанатичного дослідника, гідною доцента сільгоспнаук. Тільки та праця була марною, бо всі цигарки були спалені аж до «фабрики» включно («фабрикою» курці називали ту частину мундштука, де було надруковано марку підприємства, на якому цигарку зроблено, і коли жадібний курець смалив доти, доки починало смердіти картоном мундштука, йому гукали «фабрика горить!»). На спалених «фабриках» не було вже жадного тютюну на горі пильному

дослідникові й шукачеві курецького щастя — Краснояружському, лиш було повно в тих мундштуках блощиць, що так знаменито пристосувалися в боротьбі за своє дорогоцінне існування.

Краснояружський встиг саме переглянути всі мундштуки, як відчинилися двері і з коридора до купки сміття підкралася, зігнувшись, якась жінка з великим залізним кошиком на сміття, совком і гусячим крилом. Не глядя на в'язнів, не підвівши навіть голови, вона хутенько збрала сміття в совок, забрала й деркач, кинула це все в залізний кошик і щезла. Наглядач висунув одно око зза дверей, глипнув ним у камеру й зачинив двері.

По коридору чувся великий рух. Це був звичайний ранковий рух: побудка перевірка, прибирання, потім роздача хліба, чай... За кожним цим міроприємством гримали засуви, брязчали замки й ключі, клацали кормушки, глухо грюкали двері...

Після того як було забрано сміття, відчинилась кормушка й перед нею став роздатчик хліба з величезним кошиком. Спочатку роздатчик зазирнув у камеру, порахував бистрим оком мешканців, а тоді спитав у Ляшенка, що знав своє діло й вже стояв біля кормушки на варті, «скільки?» — і видав двадцять вісім пайок хліба, а тоді ще наміряв сірниковою коробочкою 28 порцій цукру. В камері все це розподілив уже Ляшенко зі своїм помічником Какасяном. Це була клопітна штука. Законна пайка хліба мусіла становити 600 грамів. Але ж хто їх важив, ці пайки? Вони були порізані на око. Це були частки стандартного буханця сірого, досить не погано випеченого, але з підозрілою мішаниною (наприклад, в середині сірої пайки траплялись житні шкоринки або й білі шматочки, бо цей хліб печено спеціально для в'язнів, використовуючи різні відходи й шматки старого черствого хліба, розмочивши та замісивши їх наново з іншим тістом) — хліба, розрізаного начетверо. Бухарець важив точно два кіло й 400 гр., але ж той, хто різав, мав зовсім не точне око й руку. Через те пайки були далеко не однакові а це безмежно утрудняло їх розподіл, викликаючи тяжкі ускладнення, сварки, а іноді, кажуть, і бійки. Справді, п'ятдесят або навіть двадцять грамів хліба, яких бракувало в одних пайках а в інших було лишком, це достатня підстава для цілої війни в камері, межі безмежно виголоднілими людьми. Ба, це достатня підстава для майбутніх воєн і революцій у всій державі! І тут не рятувала ніяка інтелігенція, ніяка терпимість, ніякий ідеалізм чи філантропія. Далєбі, в боротьбі людей за існування все це одвіюється, як полова.

Ляшенко розклав пайки двома рядочками посеред камери на простелений чийсь рушник для загального огляду, а всі сиділи навколо й, витягуючи шиї, пильно розглядали ті пайки голодними, запаленими очима. Немов би це засідав спецтрибунал, що на спеціальній сесії мав от над тими пайками вершити суд. Довго розглядали в'язні пайки, схилиючи голови то на один, то на другий бік, — потім вирішили, що від такої от пайки треба трохи відняти, а до такої трохи додати... Віднімання й додавання проробив інженер Ляшенко, зручно оперуючи скіпочкою, спеціально для того пристосованою й пильно зберіганою в щілині за плинтусом. Йому пропонував Охріменко нагострений держак своєї алюмінієвої ложки, але Ляшенко відмовився, бо коли побачить наглядач, то ложці не буде нічого, а камеру буде покарано за такий держак тяжко, а за скіпочку не буде нічого. Після віднімання й додавання почалась процедура розподілу. Арештантська мудрість в тих

випадках, коли треба максимально уникнути непорозумінь, кличе на допомогу фортуни. Так було й тепер. Ляшенко попросив когонебудь одвернутися до стіни й бути речником тієї фортуни, бути Піфією. Такою Піфією призначили бути Васильченка-Драшмана. Він покірно одвернувся до стіни і, хоч був особою статечною й всіма поважаною, проте в'язні деякі ще перевірили, чи він не бачить. Після того Ляшенко прикладав палець до пайки й питав: «К ом у?», а Васильченко відповідав мелянхолійно:

— Охріменкові.

— Кому?

— Руденкові.

Часом Піфія робила павзу, забувши, очевидно, прізвище, тоді в'язні починали нервово хвилюватися:

«Напевно, бачить вражий син та й міркує, кому б саме таку гарну пайку приректи».

Така пайка, над якою Піфія робила павзу, здавалася справді всім найкращою, бо ж павза була такою підозрілою.

Так з павзами, з хвилюванням подекуди із сміхом інженер Ляшенко з комбригом Васильченком доїхали до кінця. Найгірша пайка, складена з дрібних шматочків і крихот, досталася самій Піфії-Васильченкові, але він не звернув на те жадної уваги, цілком підкоряючись вироковій долі своїми власними устами.

Цукор було розподілено простіше. Наглядач наміряв був всі двадцять вісім порцій у миску, а тепер Ляшенко переміряв їх з миски кожному в ложку, в хусточку або в кухлик, хто такий мав. Він міряв такою самою міркою — сірниковою коробочкою, — як і наглядач, лише підклав на денце коробочки картонку з цигаркового мундштука, бо спостеріг, що наглядач не всі порції набирав повні, а роздати так, щоб не вистачило бодай пів-порції — то була б ціла катастрофа для Ляшенка. Щоб уникнути цього, він спершу переміряв цукор з однієї миски в іншу, а тоді розділяв ідеально по-рівну під пильним наглядом двадцяти п'яти пар очей. Не дивився тільки Ягельський та Андрій, власне, Андрій теж дивився, але не в миску, а на людей і зовсім іншими очима, не цікавлячись ані тим хлібом, ані цим цукром, лише спостерігав саму процедуру... А Ляшенко набирав цукру у коробочку з горою, проводив сірником, змітаючи «гору» й лишаячи тільки повну коробочку вщерть, і так, підганяючи порцію до порції з точністю до одного кристалика, висипав їх у простягнені ложки, хусточки, жмені. Кожна порція по закону мала б виносити 20 грамів, але в дійсності не було й десяти грамів сповна.

Ягельського цукор всипали в його ложку і поклали в головах. Андрій теж одержав свою порцію.

Здавалося б, що цукор розподілено ідеально. Одначе не обійшлося без скандалу. Узуньянові здалося, що йому дісталася цукру менше, ніж іншим; зразу він не сказав цього, але потім «згадав», що з одного куточка коробочки цукор посипався від незручного руху руки Ляшенка і через те йому цукру дісталася менше. Ніякі резони й зауваження на Узуньяна не впливали, йому здалося, що його скривджено і що це, напевно, зроблено зумисне, «бо ж він вірменин, а не українець і не жид». Він розпикав сам себе й розпикав Ляшенка, а хто озивався — розпикав і того. Нервувався сам і нервував інших. Далі більше. Заходилося на велику сварку. Узуньян уже кипів, бризкав слиною з рота, повного золотих

зубів, кричав... Андрій спостерігав, і йому було дивно з цього довготелесого вірменина. Узуньян вимагав віддати вкрадений його цукор! Ляшенко зблід, він віддав би свою пайку, але, на жаль, висипав був її в мокру миску і цукор розтав.

Тоді Андрій спокійно звернувся до Узуньяна:

— А покажіть Ваш цукор.

Узуньян показав, і Андрій так само спокійно висипав туди свою пайку і додав чемно-чемно словами:

— Будь ласка! Беріть-беріть!

Всі запротестували, але Андрій їх заспокоїв:

— Спокійно! Я заощаджую зуби для слідчого і зовсім не хочу сьогодні цукру, друзі мої!

Діставши цукор, Узуньян, надиво, зовсім ані не почервонів, ані не запротестував, — він прийняв його, як належне, й заспокоївся. Так порівняно за невисоку ціну Андрій встановив, з ким має справу. Ні, це варто десяти грамів цукру!

Після хліба й цукру їх випущено на вранішню «оправку», а після того був чай. Той чай роздавав наглядач, наливаючи його з великого чайника в миски та кухлики, просунені крізь кормушку. Він наливав кожному приблизно пів-літра теплої рудої води, завареної невідомо чим. З тим чаєм майже кожен з'їв усю свою пайку хліба і лише в декого вистачило сили волі лишити трохи хліба на обід.

Цей «чай» — це і був увесь сніданок.

Після сніданку всі якось підупали на дусі, принишкли, нашорошились, — після сніданку бо почався інший рух в коридорі, і нагорі, і десь назовні. В камері 49-й все обернулося в слух і чекання. Всі знали, що означає та біганина вчвал по коридору, те безперервне гримання засувів, той тупіт нагорі, те гудіння машин за мурами, ті приглушені викрики гістичні вигуки, несамовиті зойки десь... Це почався буденний, «робочий» день. Шкваркнула кормушка й схвильований та спітнілий конвоїр зашипів у камеру:

— На «Бе»!

Перелічили всіх на «Бе», але потрібного не знайшлося, хоч кожен був певен, що це саме його й шукають, щоб вести на допит, хоча він і не на «Бе». Але конвоїр нікого не взяв, а побіг десь шукати в інших камерах.

Потім шкваркнула кормушка й вже інший конвоїр захрипів:

— На «Ри»!

і знову нікого не взяв; з його вигляду можна було зрозуміти, що він, бідолашний, не може знайти якусь жертву на «Ри», вже зіпрів, шукаючи.

Десь розітнувся несамовитий лемент, до дверей підбіг наглядач і звелів зачинити квартиру. Зник. Всі зблідли, пороззявляли роти, а чийсь понурий голос проголосив:

— Комбінат працює!..

І було чути, що таки дійсно комбінат працює. Цілий корпус тюрми здригався від тупоту й грюкоту на всіх поверхах. Чути було, як коридорами вгорі, вниз й збоку — бігли люди, одні в тяжких кованих чоботях, інші без кованих чобіт. В їхньому коридорі

чути було, як раз-по-раз клацали пальці, десь гупали вихідні двері, що вели на сходи й до брами в будинок управління; в поспіху вже там не дотримувалися тишини й обережності.

Іноді відчинялася кормушка, хтось зазирає мовчки зблизька або оддалік і нічого не казав. Коли ніхто не зазирає у кормушку, то безперервно зазирає у вовчок. Іноді шипіння на «Бе», на «Ри» кінчалось тим, що когось брали з камери 49-ї.

За кожним таким шипінням на «Бе», на «Ри», на «Чи» і за кожним грюкотом Андрій чекав теж, що ось візьмуть і його на допит. Але його не кликали. Взяли Приходька, взяли Азіка, але його не брали.

В камері вже ніхто не розповідає анекдотів і навіть Карапетян не розважав товаришів «перськими мельодіями», — кожен зібрався в кім'ях, чекав, завмирав тремтливим серцем і дивився на інших поширеними очима, повними остраху й розгубленості. Рудий аматор аеродромів дістав раптове розвільнення й плакав біля дверей, благаючи наглядача пустити його «на оправку» поза чергою, аж знепритомнів, і його довелося оббризкувати водою.

Один тільки Ягельський лежав і ні на що не реагував. Це почався «робочий», звичайний, буденний день. Кватирку зачинено, й зовсім нічим дихати, а люди ще й курили, заглушаючи тремтіння нервово. Від браку повітря, від задухи, від нервового тремтіння у людей тік піт патьоками по обличчях, по шиях, по спинах, — вони сиділи, пороззявлявши роти, й слухали не тільки вухами, а й очима, підіймаючи їх вгору до стелі, до вікна або повертаючи до коридору — залежно від того, звідки чулися підозрілі звуки. Брак повітря давався в знаки Андрієві, що, як новак, ще не звик до такого сопуху. Не витримавши, Андрій звівся, підійшов до вікна й рішучим жестом відчинив кватирку. На нього зашикали, загомоніли — «Що Ви! Що Ви робите!» Але Андрій махнув рукою:

— Як питає той аргат, скажете, що це я відчинив, — і повернувся на своє місце.

«Аргат», цебто наглядач, якого звали, до речі, зовсім інакше і то так, що не можна те слово повторити вголос, хоч воно й збудоване за зразком зовсім культурного слова «екскурсовод», лише на багато дотепніше й безмежно презирливе, бо в нім відображено одну з найприкріших функцій наглядача — водити в'язнів до вбиральні... Отже, «аргат» дійсно поцікавився, хто відчинив кватирку. Він це зробив дуже погрозовим шепотом, просунувши голову у віконце.

— Це не ми... Ми не винні... — забелькотав Узуньян жалібно.

Андрій уже був звівся, щоб підійти й в саме лице «аргатово» заявити злісно, що це він зробив таке добре діло, але Охріменко стяг його назад на підлогу й переконав наглядача, що кватирку відчинило протягом. Він це зробив таким наївним, солодким голосочком (аж дивно, звідки в такого Голіята міг взятися такий солодкий голосочок), що не повірити йому не можна було, а на всіх співкамерників, особливо на Узуньяна, крутнув своїми волячими очима, мовляв, «Роздери, як кошеня, кожного зрадника!»

Чи ця Охріменкова брехня видалася правдоподібною (кватирка дійсно була без закрутки й могла справді відчинитися від протягу), чи наглядач був затурбований чимсь важнішим і квапився, — він надиво не став чіплятися, засопів і швидко зачинив кормушку. Кватирка лишилася відчинена.

Але, може було б ліпше, щоб вона була таки зачинена, — знадвору час від часу залітали в ту квартиру такі звуки, проти яких найгірше повітря було б все таки приємніше.

Крім Приходька й Азіка, забрали з камери ще Свистуна й Васильченка-Драшмана. Свистун не проронив ні слова, лише був дуже блідий і руки його тремтіли, не потрапляючи в рукави, коли одягався. Васильченко, виходячи, сказав усім: «Прощайте, братця!»

— На великий конваєр! — перебіг шелест по камері. Скоро забрали на допит аматора аеродромів, і тоді Андрій узнав низку цікавих речей, бо, як аматор аеродромів зник, всі, а особливо Охріменко, зідхнули з полегкістю — можна поговорити хоч трохи щиро. Хоч трохи... Бо багато говорити й тепер ніхто не зважувався. Бач, крім стукача розконспірованого, існують ще стукачі не розконспіровані або ще не завербовані слідчим, та існує й вовчок до того ж. Говорили більше натяками, «на здогад буряків», і лише суперечки, що виникали часом, допомагали істині.

Насамперед Андрій почув підтвердження, що Васильченка-Драшмана, двічі орденоносця, таки бито орденами по обличчі. А потім: що його дуже мордовано, тепер же взято, напевно, на великий «конваєр» — на довгий, безперервний допит із застосуванням наймодерніших, найвитонченіших тортур, від чого він, напевно, розколеться... А може, взагалі не витримає... Через те він, мабуть, і попрощався... А завербував Васильченка знаменитий Гарькавенко — голова обласної партизанської комісії, який тепер ніби «очолює» «військово-повстанську організацію», зфабриковану в лябораторії НКВД...

Потім Андрій узнав, в додаток до попереднього слова «вербовка», зміст слова «розколюватись» та слова «колоти». «Розколюватись» це означає не витримувати тортур і «признаватись» у всіх злочинах, які закидає в'язневі слідчий, або взагалі уникати тих тортур, зізнаючись одразу й підтверджуючи все, чого хоче слідчий. «Колоти» ж — це означає розколювати биттям людину психічно, мов поліняку. Наймодерніші тортури такі, що їх мало хто витримує — кожен «розколюється», а як не розколюється, то божеволіє. Так стверджують всі, опускаючи при тому очі. Потім Андрій узнав, що хоч всі, що тут сидять, ні в чому не винні, але більшість з них (власне, ті, що були на допитах) вже «розкололися», уникаючи мук, цебто призналися в найдикіших злочинах, як той Аслан. Не розколовся тільки Ягельський, Свистун та ще Васильченко, принаймні до сьогоднішнього дня. Інші скапітулювали і навіть не соромилися в тому признаватися, більше того, вважали, що вони поступили розумно: вибрали свідомо між смертю від тортур і каторгою — останню, бо тут ще є якась перспектива. До таких розколотих належали — доктор Літвінов, Зарудний, Краснояружський, Охріменко, Приходько, інженер Н, всі присутні вірмени з Карапетьяном включно, професор Гепнер, Азік... А ті, що ще не розкололися, бо не були на допитах, чекали своєї черги, — такі, як Прокуда, Давид, Руденко, Петровський... Всі розколоті чекали хто на трибунал, хто на інший суд, чекали прямих або заочних вироків, а може, ускладнення справи й дальших допитів, чекали очних ставок, додаткових свідчень, взагалі ж чекали заслання або розстрілу, лише не звільнення, бо ті «злочини», в яких вони призналися й розписалися, жахливі. Вони терористи, шпигуни, повстанці, диверсанти, шкідники, керівники контрреволюційних

організацій тощо. Ці злочини в кожного (підтвержені й підписані) великі до абсурду, і, може, саме тому ніхто не брав свого «розколення» трагічно, бо ж ясно кожному, хто буде розглядати їхні справи й робити присуди, що то дурне й білими нитками шите... Взагалі виходило так, що історія кожного з них абсолютно подібна до історії дурного Аслана, чесного чистія черевиків. Ось чому вони так щиро сміялися з трагічних Карапетьянових «перських мельодій»!

І багато ще дечого цікавого підслухав і взяв Андрій, як от, скажемо, ознайомився з найблискупішими перлинами новітнього лексиону слідчих, на зразок:

«До лямпочки!», «До клямки!», «До стелі!», «До с...!» — це як слідчий не хоче слухати ніяких виправдувань арештованого, тоді адресує його говорити до котроїсь із згаданих речей. Або ще такі перлини: «Не мотай ниток на...!» (Це вже Андрій чув на власні вуха від Нечаєвої). «Набивати пагони», «робити біфштекс», «женити на шимпанзе» і так далі, й тому подібне до безконечности. Воістину, наскільки збагатилася людська мова!

Узнав про фальшування. Про свідчення штатних «очкарів». Про мордування жінок. Узнав новітні заповіді на зразок — «Ліпше поломати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного» тощо.

Але цікавим було те, що хоч ці речі й розказувано в камері, та більшість з них не договорювано до кінця або говорено притчами, так що виходило, що «отак от річ розказувано, а як отак глянути — зовсім не розказувано нічого такого». Треба було додумуватися самому. Ніхто нічого не говорив сам про себе, хіба що в суперечці проривалося слово, друге. Ніхто нічого категорично не твердив, здебільшого говорилося безвідносно, бо кожен боявся; щоб йому не «пришили» камерної агітації. А це страшна річ, — людина могла просидіти рік, витерпіти всі муки, відкинути всі обвинувачення та й бути неуразливою і раптом через одне слово, сказане в камері й доведене до вух слідчого, дістати статтю й спастися безповоротно. Тому, якщо когось з тих, хто по-езопівському городив абстракції про різні страхіття, хтось з тих, що сам ще не був на допиті, запитував навпрост, чи його (іменно його!) справді бито, — той відповідав:

— Та що Ви, Бог з Вами! Ще що вигадайте! Це не я говорю, це Ви говорите!.. -

Так що з більшости усі тих фантастичних кривомовок, які говорено в камері, Андрій прямі висновки поробив уже сам, по своїй уподобі.

В багато речей тяжко було повірити, і вони лишилися без висновків, забраковані, так і zostалися езопівщиною. Так само як багато з присутніх (ті, що не переступали ще порогу цієї камери в напрямку до лябораторії «фабрики-кухні») взагалі не здібні були сприймати розмови про жахи та різку фантастику, заперечуючи їх апріорі, відкидаючи принципово. Це вони, шукаючи спростування всім тим жахам і всьому безглузду, ставили усторч оте запитання: «Чи вас, именно вас, били?», а діставши негативну відповідь, задоволено сміялись.

Тут, може, як ніде, виявилася цікава риса людей, що, уникаючи небезпеки, рятувалися від неї тим, що просто не вірили в неї, скреслювали, заперечували. До таких невір належали — агроном Прокуда, Руденко, Кулинич... Особливо бадьоро тримався Прокуда, сприймаючи все, як веселі казки, — в його голові просто не вкладалося, як це

його — агронома й працівника високого наркомату — може хтось торкнути пальцем або потракувати, як ідіота чи як худобу. Ніколи того не може бути! Він зовсім не вірив у це, а навпаки — вірив у здоровий глузд і лад. А якщо там кого й вдарять ненароком, то, значить, заробив. Він же ні в чому не винен. Ось його справу розберуть, вияснять і він піде додому, до жінки. А в чеканні цього не хотів псувати собі нерви, почувався, як немовля, вийняте з купелі, — спокійно й безтурботно.

Правду кажучи, Андрій теж в більшості чутого і в свої висновки не вірив, хоч і поробив їх.

Перед обідом повернувся Приходько. Він був веселий, бо його діло закінчене і він оце підписав «двохсотку» — цебто протокол на підставі 200-ї статті Карного Кодексу УССР про закінчення слідства. Тепер він уже міг про все розповісти. Справа його скоро піде на трибунал, і слідчий обіцяв йому, божився, що йому дадуть легку кару — не більше п'яти років, замість розстрілу або 25 років. Легку ж кару дадуть тому, що він «у всьому покався, щиро признався, доказав свою лояльність і відданість радянській владі та партії». Слідчий ще й закурити дав, скріпляючи тим свою обіцянку.

Господи!.. Андрій дивився на Приходька, що говорив без жадної езопівщини й сам про себе, на відміну від всього чутого, говореного на здогад буряків, і був страшенно вражений. Було ясно, що Приходько цей вже в більшій мірі небіжчик, аніж Ягельський. Сам себе закапав отим «признався щиро, покався». Господи, Боже мій! Вони, ці люди, подуріли!.. Але Андрій це лише подумав, вголос же нічого не сказав. Він зрозумів, що й Приходько, й усі інші, ті що «порозколювались», знають ситуацію краще від нього, але вибрали такий шлях дійсно свідомо, бо не вистачило в них характеру вибрати інший, і таки щиро тішаться з вигаданого рятунку від смерти — вони самі собі поробили ілюзії й вхопилися за них, покотившись по похилій...

Повернувся Азік. Очі йому підозріло якось бігали, лице пашіло від збудження, а ціла поведінка змушувала нашорошитись: тоді як інші уникали прямої відповіді на запитання, чи їх били, хоч і були, мабуть, биті добре, Азік аж захлинався від захоплення розповідаючи, як його «страшенно бив слідчий». Він про це говорив так, наче хвалився щонайменше здобуттям звання «героя ССРСР». Коли ж почали питати, як саме бив, виявилось, що він «наступав на пальці ніг», «поодавлював геть». Азік сичав, несамовито кривив обличчя, шкутильгав, потім намочив ганчірку й прикладав до своїх «нешасних пальців». Хоч пальці були зовсім цілісінькі й навіть без найменшого синця чи здряпинки.

Пильному й вдумливому Андрієві не треба було пояснювати, що це завчить. Не треба було пояснювати цього й Гепнерові — старому (ще царських часів) політв'язневі й каторжникові, а головне, знавцеві душ своїх одноплеменців. Гепнер дивився зкоса на Азіка, мовчав і кривив обличчя від презирства й огиди. Вони обидва марксиста, обидва жиди й обидва троцькісти, але які вони різні! Скоро після повороту Приходька й Азіка до камери зазирнув черговий корпусу з наглядачем і понуро попросив видати речі. Юровського — це того аматора аеродромів. Ляшенко зібрав і видав речі — торбиночку з пайкою хліба й ложкою, потім миску, пальто, кепку і, нарешті, брудну подушку. Черговий усе забрав, лише повернув миску й ложку, тим самим збивши всіх з пантелику. Вирішили,

що Юровський сів до карцеру, або ж... Або ж пішов до камери смертників — була й така думка.

Андрій міг піти на парі, що з аматором аеродромів нічого злого не сталося. Коли дивитися пильно на Азіка, то стає все ясно й зрозуміло. Юровського, напевно, перевели до іншої камери, бо тут він «засипався», здемаскований ним — Андрієм, Азік же, очевидно, допоміг, поінформувавши, де слід, і тепер функцію Юровського в камері виконуватиме Азік. Не випадково він так кривляється над своїми пальцями. Так вирішив Андрій, підкоряючись властивому йому вовчому інстинктові, що завжди вчасно сигналізував про небезпеку. Але про свої висновки Андрій нікому нічого не сказав, та й не було в тому потреби, бо навіть найнаївнішому в'язневі не треба було тут нічого пояснювати.

Чекали на поворот Свистуна й Васильченка. Цікаво, як ці повернуться? Але вони не повернулися до самого обіду. Перед самим же обідом щось затовклося, затупотіло біля дверей, загриміли засуви... Всі вирішили, що це котрогось вже несуть на ряднині або за руки й за ноги. Власне, цю думку подав Охріменко, що знав добре Свистуна, а ще краще знав Васильченка, як гордого й затятого, «кам'яного чоловіка», який нібито дуже скандалив із своїми слідчими, тримався правді, як гордий орденоносець і комбриг.

Але відчинилися двері й, замість Свистуна а чи Васильченка на ряднині, в дверях з'явилася людина в сніжно-білій одежі — якийсь випещений, пихатий красень в майському костюмі, з грузинськими рисами обличчя. Побачивши камеру, він отетерів, вилупив свої й без того банькати очі приголомшено. Поки він лупав ними, черговий піддав ногою в спину, вштовхнув гостя в камеру й зачинив двері.

Сніжно-білий гість смішно крутив переляканими очима й точнісінько так, як Андрій напередодні, зайняв оборону, упершись спиною в двері. Потім виявилось, що в обороні немає потреби, на велике його здивування. Та, здається, ще більше здивування повстало в нього від факту, що він таки дійсно опинився в тюремній камері.

Це справді був грузин. І не просто грузин, а знаменитий грузин — це був товариш Георгіяні, колишній командувач військ ВЧК-ОГПУ в м. Харкові в перші роки по революції й навіть в роки революції: його знали деякі в'язні, зокрема Гепнер. Але, не зважаючи на приязність знайомих (а може, саме через це!), Георгіяні тримався підкреслено вороже, відчужено, презирливо — як тримається здоровий серед зачумлених. Його просили роздягатися — він не схотів і категорично обтяв будь-які розмови на цю тему. Так само обтяв розмови про волю, не відповідав на жадні запитання й взагалі не розмовляв. Дивився вовком.

Коли Краснояружський пустив жука про биття, Георгіяні спалахнув і, здається, ладен був учинити над доцентом власноручну розправу за наклепи й поругання органів рев-законности. Словом, він тримався, як високоідейний член партії серед позапартійних троглодитів, як чесний серед бандитів і злодіїв, як патріот серед ворогів народу, словом, як помилково вкинений сюди господар советської землі й неба, ввергнутий у вертеп контрреволюціонерів через непорозуміння.

Георгіяні був надиво елегантний, аристократичний, випрасуваний, накрохмалений, ідеально сніжно-білий і виключно гордий та недоторканий — словом, справжній грузинський князь, а на советській термінології — «совбарин» і то найвищої проби. Мав

білі замшові черевики, білі скарпетки, наманікюрені нігті на руках. Витягнувши шовкову хусточку з кишені, обтирає нею гарне своє расове грузинське обличчя, свій орлиний ніс і чорні смоляні брови. Йому запропонували місце (з огляду на «заслуги перед революцією») те, де недавно лежав Юровський, цебто без стажування від параші, але Георгіяні не схотів. Він не хотів сідати серед такої страшною юрби голих контрреволюціонерів, не хотів нагрівати серед них місця. «Навіщо?!» — так, здавалося, і говорили його очі та всі риси обличчя, скривленого гримасою огиди, — «навіщо сідати, коли це не для мене, коли я не такий, коли я тут хвилино! Сидіть самі!» І він не сів. Не сів не тільки на місце Юровського, а не сів і на законне своє місце біля параші. Він стояв собі біля дверей. Це була справді біла ворона серед присутніх. Але наглядач не дав йому стояти, відчинив кормушку й голосом, повним глугою, звелів сісти. Дисциплінований Георгіяні сів, точніше — присів на краєчок параші, підстеливши свою шовкову хустку... Він все таки був певен, що не затримається тут.

Дійсно, Георгіяні не затримався. Його скоро покликано й поведено десь геть, навіть не давши пообідати. Виходячи, він надиво чемно попрощався з усіма, мабуть з радости, що його звільняють от.

Цей Георгіяні був темою розмов, дивування й різних іронічних реплік до обіду, під час обіду й після обіду. Його знав Гепнер і інженер Н, як одну з чільних партійних персон тепер, керівника якогось тресту, ще й вхожого в керівні кола НКВД та кола військовиків.

На обід був знову «борщ» без картоплі й без капусти, але страшенно насолений.

Який не був великий апетит у в'язнів навіть на такий «борщ», але він був зіпсований. Саме як сіли обідати, розітнувся скажений рев десь за вікном, з горішніх поверхів управління, що обступало тюрму з цього боку літерою «П» і що його горішні поверхи було видно трішки навіть через край залізного щита, яким було загороджено вікно від світу. То був справжній рев — почувши його, всі похололи, руки з ложками замерли на півдорозі, роти так і лишилися роззявленими, приготувавшись приймати їжу. Рев був такий оглушливий і такий трагічний та сповнений одчаю, аж не подібний до людського, що всі попередні чуті крики й стогони видалися Андрієві нереальними, фіктивними, плодом втомленого мізку і тільки. Кричав хтось, кого, напевно, роздирали навпіл живцем, а коло нього лементували якісь різкі зловісні голоси, щось вимагаючи. Рев то притухав, сходячи до собачого скімлення, то раптом вибухав знову несамовито...

Обід пропав. Мало в кого вистачило сили волі доїсти його нормально. Доїв його Охріменко, що мав такий фантастичний апетит, та ще доїв Андрій, довівши сам собі, що в нього ще міцні нерви й достатня сила волі. Азік свій борщ вилив у парашу. Те саме зробив похмурий надміру й зблідлий Руденко. Красиояружський довго тримав миску на колінах, нарешті перемиг себе й випив борщ швиденько навхилки... В коридорі дудніли кроки, брязчали й гриміли засуви, кожної хвилини могли викликати кожного на допит. «Оце ось по мене!» — стинався кожен, коли кроки в коридорі наближалися до дверей.

А рев нагорі, за вікном десь, то вщухав, то вибухав знову. Люди слухали його всім єством. Сиділи нерухомо, поглядали один на одного блукаючим поглядом і знову

переводили його на квартиру. Особливо зблід безтурботний Прокуда, він не витримав, схопився й закрив квартиру. Ніхто проти того не запротестував...

— Професоре! — звернувся Руденко до Приходька якомога спокійніше, — давайте «Мадам Баварі»!..

Приходько схопився за пропозицію, як потопаючий за соломинку, і тремтячим голосом заходився оповідати далі недокінчену вчора повість про інший світ, рятуючись втечею геть у той інший світ, в історію чарівної жінки — мадам Боварі. А за ним кинулися всі туди ж, як до порятунку.

Андрій слухав крик, слухав «Мадам Баварі» і спостерігав людей. Перед ним було те, чого не вичитаєш в жадного Фльобера... Раптом відчув чийсь пильний погляд на собі, глянув вліво — на нього дивилася пара вогких розгублених і майже дитячих очей, — то його самого спостерігав юнак Давид Л. Зустрівшись з Андрієвим поглядом, Давид зняковів, але не зразу одвів свої очі, він ще дивився якусь хвилину, не моргаючи, а тоді вже схилив голову. А як Андрій одвернувся — Давид знову підвів свої очі... Андрій вже не повертав голови, лише думав про той погляд юнаків, маючи його у віччу — такий кришталеву чистий, наївний, сповнений розгубленості й в той же час надії, невисловленого якогось прохання, апеляції до його — Андрієвого — авторитету. Погляд душі, що шукала опертя...

Спочатку оповідання не клеїлось, голос у Приходька тремтів і не давався опанувати. Та помалу Приходько дав з ним раду, зумів захопитися сам і захопити інших (принаймні люди удали, що захопились) і вже вільно плыв прекрасним, сонцесяйним морем Фльоберівської повісти...

Криків не стало чути. Їх і справді не стало чути, немов людина захлинулася. За вікном панувала тиша. Уплинуло чимало часу.

Вже Приходько закінчував повість про мадам Боварі, як відчинилися двері й до камери вштовхнуто Георгіяні... Він зупинився біля дверей, влип у них спиною й дивився просто себе безглуздими, широко витріщеними, розгубленими очима. Губи йому несамовито тремтіли, а з гарного, та тепер спотвореного якимись смугами й плямами обличчя стікав брудний рясний піт. Білосніжний одяг на Георгіяні був густо вкритий чіткими відбитками підшов і обцасів різного калібру, можна було навіть визначити точно номер чобіт і черевиків, до того білосніжного одягу прикладаних; крім відбитків підшов і обцасів, одяг ще був вкритий темними — брунатними та чорними — смугами, товщими й тоншими. Койде ті смуги були червоними, а койде матерія під ними потріскалась уповздовж.

Було все ясно і можна б було нічого не говорити. Але Георгіяні сказав... Він повів блукаючим поглядом по камері, облизав язиком смужку слини, що звисала з рота, й тихо, трагічно, розгублено промукав:

— Мене... били..

По тому безсило сповз на підлогу, закрив лице руками й гірко заплакав.

Георгіяні було одведено найкраще місце — те саме, де недавно лежав amator аеродромів. Його оточили мовчазним співчуттям, товариською увагою, ні про що не розпитували, не лізли йому в душу. Все це робилося без ніякої змови, а так, якимось само

собою. Незадоволений був лише Узуньян, що дали ліпше місце, порушивши правило, але його ніхто не підтримав.

Тепер уже Георгіяні роздягся й був такий, як і всі, вже не гордував товариством, а, навпаки, придивляючись та прислухаючись, скільки міг, все більше й більше дивувався: він раптом «побачив», «розпізнав» людей, яких спершу не пізнавав і проти яких сам пішак. Він упізнав Гепнера й інженера Н ... І було видно, що йому тяжко перед такими знайомими переживати свою ганьбу — «його били». Його, заслуженого чоловіка перед революцією, що все віддав в ім'я її торжества, отак от потягли, мов пса на оривку, й у якомусь там закапелку били нещадно й ганебно. І робили найдивовижніші закиди самі визнаючи їхню абсурдність, але вимагали, щоб він їх підтвердив, бо так потрібує «партія й уряд», так треба для загального добра...

Розповідаючи про те тихо, погноблено, здивовано, Георгіяні дрібно тремтів. В стані психічного потрясіння він не визнавав ніякої конспірації, як і не володів собою. Слова не вкладалися логічно, губи шарпалися, очі божевільне палахкотіли, думки плуталися... Так він логічно й не розповів нічого до пуття про свою трагедію, крім того, що його били й закидали найдикіші злочини. Не в силі помиритися зі своєю ганьбою, Георгіяні ломав пальці й плакав.

З камери брали ще двох жидів з Цукротресту, брали ще Азіка і скоро всіх повернули.

Находив вечір. Тяжка, тривожна атмосфера все більше наснажувалась. Вечеря нікому не йшла на думку, і тільки тому, що вона була зовсім мізерна, люди її проковтнули.

Перед вечором привели назад до камери Свистуна. Увійшовши до камери, він попростувавша своє місце, зігнутий якимось непомірним внутрішнім тягарем, а всі дивилися пильно йому в обличчя з німим, невисловленим запитанням — «Ну, як?»

Свистун сів на своє місце й тяжко-тяжко зідхнув, зіперся спиною об стіну й сидів, дивлючись просто перед собою невидючим зором.

— Розколовся? — висловив тихо Охріменко загальне запитання, щиро так, душевно.

— Розколовся... — прошепотів помалу Свистун, заплющив очі й, спазматично схлипнувши, замотав головою з відчаю, зарипів зубами.

«Розколовся», не витримав і підтвердив все — всю ту мерзость, яку від нього вимагали підписати, собі на погибель і на вічну ганьбу. Бо ж хто-хто, а Свистун напевно знав, що «щире зізнання» в намірах «зірвати свій власний завод», або «продати його чужоземним капіталістам», або ще «вбити самого Йосифа Віссаріоновича» не може не скінчитися стратою й вічним позорищем.

Увечорі Свистуна забрали «з речами» й десь повели... Щоб більше не повернути в цю камеру.

— «Чих-пих», — зідхнув печально Охріменко, мов би виніс присуд.

— Хто-зна... — заперечив хтось безнадійно. Це вже сталося, як вони вклалися спати. А спати вони вклалися вже без сварки та «землемірних» маніпуляцій — просто лягли «валетом в ялинку» — цебто один ряд ліг лицем всі в один бік і зігнув ноги в

колінах, а другий ряд насупроти ліг лицем в другий бік і теж зігнув ноги в колінах, — ті зігнуті ноги одного ряду зайшли за зігнуті ноги другого ряду — і було досить зручно. Це й звалось «валетом в ялинку». Єдина незручність цього способу спання полягала в тім, що людина, увімкнута в «валет», вже не могла діяти самостійно, скажемо, перевернутися на другий бік, а мусіла це робити разом з цілим рядом і то не з одним, а з обома, цебто з усією системою «валета в ялинку». А сварки не було тому, що інші речі заволоділи душами й увагою всіх — почався особливо тривожний вечір, за яким ішла ще тривожніша ніч — ніч напруженої праці ось такої от бойні такої «фабрики-кухні». По коридору (так само, як нагорі й внизу) дудніли кроки, гримотіли засуви, клацали пальці — там водили людей вчвал з тюрми до корпусу слідчих, до управління. І за кожними кроками, за кожним брязкотом ключів кожен шарпався нервами. Люди лежали в «валетові» й удавали, що сплять, але ніхто не спав — кожен лежав і всіма фібрами слухав.

Після Свистуна забрали з камери Георгіяні і теж «з речами», хоч він ніяких «вещей» і не мав. Перш ніж вийти, Георгіяні спробував не вийти, він сидів розгублено серед звалища голих людей, чухав волохаті груди й, дико обертаючи банькатими очима, зволікав свій вихід. Потім він тихенько заскімлив, мов би мала дитина, яку тягнуть на цундру, і, підкоряючись окрикові з коридору, почав одягатися. Одягся в свій, вже не білий, а картатий, рясно оздоблений відбитками підшов і обцасів, костюм. А потім, покірно і в той же час нехотя ступаючи, мов бик на заріз ідучи, перелазячи через густе сплетіння ніг, рук і голів, вийшов.

— Розколеться...- — зідхнув Охріменко, коли за Георгіяні зачинилися двері, і додав: — Для блага партії...

Андрій намагався якось заснути, забути й не ждати свого виклику. Той виклик неминучий, і він прийде обов'язково, а як прийде, то тоді й хвилюватися прийде пора. Заздалегдя ж хвилюватися — безглуздя. Хід думки був логічний, дійсно, чого хвилюватися даремно, на те прийде час. Прийде час, і він усе визнає і всього спробує! Взнає й, хто був Юда, а хто той, що пускатиме кулю в потилицю. Взнає й вартість самому собі, своїй гордості, своїй чумаківській вдачі, якою так завжди пишався. Взнає й вартість та справжнє обличчя своїх братів, що за них так стояв горою завжди і що за них ще й тепер стоїть горою його бідолашна душа... Той момент прийде. А тим часом треба берегти кожну краплю снаги фізичної й душевної. Але одне діло залізна логіка, а друге діло — залізне серце! Треба ж його мати. Андрій пробував заснути, але безнадійно, так, які всі інші.

Пізно (перед північчю) десь за мурами, в тісному тюремному подвір'ї загула машина, залопотіла відкритим глушителем, застогнала. По камері пішов шелест і зідхання, піднялося зі звалища кілька голів одразу й наставилися в вікно витріщеними очима... Машина гула безперервно, і безперервно бахкали вибухи газу з вихлопної рури. І ніби то зовсім не вибухи з газової рури...

— Розстрілюють... — простогнав хтось в підлогу, в лахміття, не підіймаючи голови. Андрієві здалося, що власник слова цокотів зубами.

Андрій почав прислухатись до гудіння машини, й йому дійсно почало здаватися, що в гудінні мотора, як у бурхливій воді десь, вибухають револьверні постріли. Ні, це,

напевно, галюцинація слуху. Він пригадав, як колись в самотній камері цієї тюрми гули в стіні вентилятори, він лежав на ліжку, давився безсонними очима в стелю й слухав те тривожне гудіння. І помалу в тім гудінні вентиляторів йому зовсім виразно, до абсолютної чіткості, почали вчуватися крики й плач жінок і дітей, зойки дівчат, плач дорослих мужчин. Але не було певности в нього тоді й немає її тепер, що то справді не були зойки жінок і дітей, крики мордованих. Немає певностей зараз, що це не постріли з нагана, замасковані шумом мотора.

— Так майже щоночі, — прошепотів Охріменко, вгадуючи якимось хід Андрієвих думок і здогадуючись, що він не спить.

Після такої репліки Андрій зідхнув з полегкістю і навіть посміхнувся:

«Значить, то не розстрілюють! Бо кожної ночі й так довго — кого ж вони розстрілюють?! То занадто багато треба приречених до розстрілу, і ця тюрма ніколи б не була повною».

Від такої чудесної думки прийшло нервове відпруження, й Андрій почав дрімати. Скоро він заснув і йому навіть не снилося, що ті постріли в гудінні мотору — то все ж таки правда, і що йому судилося про це згодом докладно взнати. Натомість йому приснився прекрасний сон — приснилися знову брати, ніби вони були разом на полюванні на Ворсклі. Вони плвли човном по зеркальній поверхні Шаманівської протоки, де стояли столітні дуби й видивлялися в воду. Пливли й співали... Катерина теж була з ними й заходилася соловейком. Скільки разів вони так гуляли колись!... Весела, срібногоса Катерина, завзятий «політик», бо секретар юнацького осередку в педтехникумі. З тією «політикою» вона не дуже давала раду, але зате вміла прекрасно співати... Вони були романтиками й співали романтичної, улюбленої Катриної пісні, тієї пісні, від якої віяло давниною, шелестіла тирса, шуміло військо, кипіла сила бурлацькая — їхня таки сила.

«Ой що ж бо то та й за чорний ворон,

Що до поля крякає!?

Ой що ж бо то та й за бурлака,

Що всіх бурлак скликає?!» .

Бурлаки — це вони ж.

І бігли, котилися луни по луках та по дібровах.

Власне, за цю пісню Андрій колись полюбив Катерину, зустрівши її вперше в спортовому клубі, як вона, зібравши навколо себе гурт хлопців і дівчат, співала з ними цієї пісні, відважно диригуючи. «Насликала бурлак та й гримить зухвало», — тоді ще спало йому на думку.

І от вони співали її тепер. Надходив рожевий вечір, і бігли золоті вужі по воді... Потім вони сиділи десь на піщаному урвищі й всі за чергою стріляли з мисливської рушниці в темряву, що обступила їх кругом. Стріляли в нікуди й тішилися з снопів іскор, що вилітали в чорну ніч, немов з батьківського горна...

І вже ніби не вони стріляють, а батько б'є молотом по розпеченому залізу, поклавши його на мокру латочку на ковадлі, — іскри летять несамовито роєм, а вибух з-під молота глушить вуха...

Над ранок, коли Андрій прокинувся мокрий від поту й учаділий від сопуху, він не дочислився в камері кількох осіб, що їх забрато на допит глибокої ночі, зате прибуло двоє нових, свіжих, з волі. Один з них сидів на віковій параші, ледь доторкаючись до краєчка того віка стегном, а другий стояв, підпираючи одвірок. Обидва вони дивилися на людське сонне звалище з тугою, зі страхом.

Згодом, коли роззнайомилися, виявилось, що один з них — високий, молодий і дуже вродливий — директор Всеукраїнського інституту фізкультури на прізвище Бунчук; другий — керівник обласного відділу мисливства й рибальства при облвиконкомі Харківщини на прізвище Іванов.

Тепер уже Андрій не був крайній біля параші, він мусів посунутися до середини, а його місце зайняв Бунчук, а з протилежного боку — Іванов, посунувши Краснояружського.

Всі, викликані на допит уночі, вранці повернулися. А повернувшись, мовчали, мов у рот води понабирали, лише хмурились та зідхали раз-по-раз.

«Мабуть, покололися хлопці», — так вирішив Охріменко.

Не вернувся й досі з усіх лише Васильченко.

VII

І на третій день не покликано Андрія на допит. Не покликано й знов... Далі Андрій збився з рахунку, котрий день «п'ятий, а котрий десятий — все змішалось в суцільну кашу, чадний, тяжкий сон, фантастичне марево, в якому не було ані початку, ані кінця, марево, зіткане з «валетів в замок» і «валетів в йолочку», «поверок», гримання засувів, криків десь і гудіння машин, ходіння голяком «на оправку», пайок хліба, блощиць, снів сидя, снів лежачи, снів на одній нозі, нічних сонних візій реальної дійсності, яка перевершувала найдикіші візії, чиряків, безглузлого сміху, стогону й пригод Трьох мушкетерів, походеньок Тіля Уленспігеля... Пригод Дон-Кіхота... І чекання, чекання.

День третій ще був відзначений чітко — третього дня вмер Ягельський. Він умер увечорі, а вмираючи, спричинився до неприємних комплікацій, чим і відзначив цей вечір особливо.

Найперша комплікація була та, що, вмираючи, він потребував випростатися, а не було як — бо вмирав він після команди «спать!», коли всі вляглися, зайнявши геть всю підлогу до останнього сантиметра. Насупроти Ягельського лежали Узуньян і Азік — між цими двома приходилися ноги Ягельського, що корчилися передсмертним корчем і намагалися все якнайдалі випростатися. Ця комплікація потягла цілу низку інших. Узуньян і Азік. страшенно бридилися. Особливо довготелесий Узуньян. Агонізуючи, Ягельський простягав ноги, а Узуньян відпихав їх назад, підгинаючи їх своїми довжелезними клешнями. Знову випростувався Ягельський і знову підгинав його Узуньян. Іноді допомагав йому Азік. А вся камера спостерігала це й чомусь зовсім не реагувала — ніби було всім байдуже.

Андрій що лежав поруч з Ягельським (бо Охріменко перейшов на місце Свистуна), був тим страшенно вражений, нічого подібного йому ще не доводилось бачити, хоч бачив він багато різного, дивовижного. Він дивився, як Узуньян і Азік пхали ногами

умираючого товариша нещастя (а решта були до того зовсім байдужі), і в середині йому підіймалася буря. Може, тому, що він недавно з «волі» й ще не встиг огрубіти й зхаміти в виключно жорстоких умовах — в таких умовах бо всі істоти загризають самі себе. Буря в ньому наростала, але він стримував її й звернувся до Узуньяна й Азіка якнайспокійніше:

— Гало, дорогі сусіди! Дайте чоловікові вмерти спокійно, не руште його ніг.

Але то не допомогло. Узуньян пхав холодні ноги нещасного все енергійніше, ще й шепочучи прокляття та висловлюючи мімікою свою безмежну огиду, бо ж той, що вмирав, не був вірменин! А Ягельський все уперто випростувався. Андрій підніс голос вище й запропонував обом сісти й почекати трохи, поки Ягельський вмере, бо лишилося вже небагато, хоч він так уперто й чіпляється за життя й не хоче вмирати. У відповідь Узуньян зашипів і вибухнув паскудною лайкою, як то вмюють лаятись вуркагани й вірмени. Андрієві кров бурхнула до обличчя, він сів ураз і гримнув на повен голос осатаніло:

— Встать!! Сволота!

Узуньян і Азік схопилися, мов підкинені пружиною, з наміром кинутися на Андрія, забризкали слиною:

— Ах ти ж петлюрівська наволоч!

— Антисемітська та шкуро!!! Контрреволюційна мордо!

Тоді Андрій звівся на ноги, наблизився до них щільно і хотів одтиснути їх своїми грудищами до стіни й примусити стояти тихо, але тут Азік замірився вдарити, а Узуньян плюнути в обличчя, тоді Андрій схопив їх обох за карки й з усієї сили стукнув обличчями одне об одне й попер обох до дверей. Він осатанів, найжачився, мов дикий вепр, запалахкотів:

— Я вас зараз навчу товариської етики, хами!.. Га!.. — підійшов, згріб обох знову за карки й посадив на парашу.

— Так сидіти! і не пікати... — Постояв якусь мить, опанував себе й повернувся на своє місце.

І дивно, два таких завзятих і хоробрих вояки проти напівмертвого Ягельського раптом принишкли, мов шкідливі коти, і лише шмаркали розквашеними носами, сиділи тихо на параші.

Та тут відчинилася кормушка й просунулася голова наглядача:

— Що за шабаш жидівський!?

Узуньян і Азік схопилися й залемментували навперебій:

— Гражданін отдельонний!.. Терор!.. Петлюрівець... Антисеміт... Ми є чесні... Нас б'ють!!

— Ша-а! - сказав наглядач в розтяжку: — Як твоя фамилія?

— Узуньян.

— А твоя?

— Азік Розін.

— Умгу.

Наглядач закрив кормушку, а тоді відчинив двері:

— Ану, Узуньян та Разік, давай виходь! — і забрав їх обох з камери. По якомусь часі відчинилася кормушка й та сама голова подивилась пильно по камері, знайшла оком Андрія й підкликала до себе, взявши на допомогу палець, і запитала:

— Як фамилія?

Андрій сказав.

— Спортсмен? — запитала голова, оглядаючи атлетичну, мускулясту фігуру з ніг до голови з явним піететом.

— Ні.

— Лягай спати! — закінчила голова понуро й закрила ляду.

Ягельський тим часом вже спокійно вмер і лежав тепер нерухомий, мертво-сірий, витягнений на весь зріст, до всього байдужий остаточно. Лежав і помалу дубів. Андрій сів біля нього, закрив йому очі, а тоді закурив і так сидів, курив схвильовано. Згодом до нього підповз Карапетьян, тримаючи люльку — чорта Мефістофеля — перед собою, й попросив прикурити.

Прикурив. Подивився в лице Ягельському, потім в очі Андрієві пильно, а тоді, ніби знічев'я, кивнувши на двері:

— Карашо!.. Ото він і є отой піп, що завербував бідного Аслана.

І заглушив ці слова димом та й вернувся на своє місце. А Андрій докурив, зідхнув глибоко й ліг поруч з Ягельським, намагався заснути. Ліве стегно його торкалося до стегна небіжчика, а праве да живого Бунчука, і так вони лежали всі в одній шерезі...

Скоро повернулись Узуньян і Азік-«Разік»

Мертвий Ягельський, здавалося, зумисне витягнув якнайдалше свої ноги, ще й розчепірів пальці з викликом — «Нате штурхайте!» Але ніхто вже його не штурхав і не пхав. Більше того — Узуньян і Азік, що так недавно зневажали живого, тепер припишкли й дибилися на мерця з неприхованим острахом. Відомо, що людям, та й взагалі всім істотам, властивий містичний жах перед мертвими з числа собі подібних. Цей жах був написаний особливо чітко на обличчі Узуньяновому, що ще більше витягнулося й зблідло, очі дивилися злякано на пальці ніг Ягельського, а весь тулуб тиснувся до стіни, щоб якось до тих пальців не доторкнутися. Азік бравував назовні презирливою посмішкою, але вона йому не вдавалася, він зиркнув швидко по камері й раптом почервонів, як рак, — на нього всі дивляться, а перед ним лежить мертвяк, з яким треба разом спати! Щоб одвести увагу (чужу від себе, а свою від Ягельського), Азік потер карк, глипнув на Андрія й промовив голосно:

— Сильний, чортяка!...

А далі не витримав, схопився, підійшов до дверей, деручись через лежачих, і постукав.

— Ну? — спитав наглядяч злобно.

— Заберіть мертвяка... — залепетав Азік нервово, розгублено. — Мертвяк в камері!.. Заберіть...

Наглядяч подивився пильно на Ягельського, порухав мовчки щелепою, а тоді блимнув на Азіка й аж вліз у кормушку головою до Азікового обличчя:

— Лягай спати з мертвяком, гад!! — зашипів він люто, почекав, поки Азік покірно ліг, а вже потім тихенько закрив ляду. Коли ляда закрилася, Азік відсунувся подалі від мерця і влип в стіну.

Так був відзначений третій день.

Мертвий Ягельський лежав серед живих цілу ніч, спав з ними разом (лише не спали Узуньян і Азік, мов би сиділи над душкою!) Вранці Ягельського теж не прибрано, — черговий корпусу, той, що обходив і вчора з перевіркою, порахував усіх і Ягельського і записав його в журнал, як живого, разом з усіма, на заяву ж, що Ягельський помер і що його треба прибрати, не звернув жадної уваги. Відбувши «поверку», Ягельський лежав ще цілий день — «снідав, обідав і вечеряв» разом з товаришами, на нього видавано хліб, цукор і «борщ»... З того тішились доцент сільгоспнаук Краснояружський і Охріменко, з'їдаючи пайку хліба, 10 грамів цукру, «борщ» і ложку каші за «царство небесне померлого». При чому Охріменко робив це відзначення щиро, зідхаючи глибоко й слізю, а Краснояружський маскував у легку іронію, бо ж він доцент сільгоспнаук, а значить, атеїст. Проте вони жаліли Ягельського обидва щиро в однаковій мірі.

І тільки аж після вечері забрано труп Ягельського з камери: прийшло двоє тюремників — молодих хлопців у уніформах наглядців — і з ними черговий корпусу, взяли Ягельського за ноги й поволокли з камери геть, мов бревеняку, аж но тому спинні суглоби й голова заторохтіли через поріжок. Все. Речі Ягельського залишилися в камері й лежали ще кілька днів, складені в куточку біля параші, поки по них не прийшов хтось з тюремної адміністрації.

Таким чином і той день, коли поволокли Ягельського з камери за ноги, був відзначений. Це був четвертий день.

Однак цьому четвертому дневі судилося бути відзначеним в Андріївій пам'яті ліпше. Увечері, після укладки спати, коли тюрмою й людськими душами затрясла лихоманка викликів, людського скімлення та гудіння автомобільного мотору з лопотінням глушителя, — до камери нарешті повернувся Васильченко. Ні, не повернувся, а його повернули — принесли на ряднині закривавленого, обірваного й геть почорнілого від синців і вкинули до камери, вивернули з ряднини на підлогу, мов би зарізаного кабана, перед застиглим зором похололих людей.

Але Васильченко ще був живий — він швидко дихав і був непритомний — вп'явся зубами у власну руку вище ліктя й посинів увесь.

Коли зачинилися двері, Охріменко взяв Васильченка на оберемок, мов малу дитину, й, роняючи великі сльози з своїх волячих очей, відніс і поклав на його місце. А тоді взяв миску з водою й облив Васильченкові голову, лив у рота, намагаючись розціпити зуби й звільнити напіввідкушені м'язи руки. Охріменкові допомагав доктор Літвінов. Вони приводили непритомного до пам'яті, але з того нічого не виходило. В камеру зазирнув наглядч, подивився мовчки на Васильченка й його заклопотаних «лікарів» і на цей раз нічого не сказав, не гримнув «спати!», а мовчки закрив кормушку.

Привести до пам'яті Васильченка ніяк не вдавалось. Аж нарешті, по довгих зусиллях «лікарів», він опритомнів, розціпив зуби, пустив руку свою закривавлену, повів

каламутним зором по камері й прохрипів: «Пити!» і, не дочекавшись води, знову втратив свідомість. Він гарячкував, маячив, бився в агонії...

Оглянувши пильно Васильченка, Літвінов знайшов рану під сорочкою межі ребрами, пробиту чимсь тупим і заткнуту шматком брудної ганчірки, і зробив висновок, що Васильченко має зараження крові й хвилини його почислені, якщо не вжити якихось екстразаходів. Зробивши цей висновок, Літвінов проліз до дверей через людські ноги, руки й голови й несміливо постукав. А як відчинилась кормушка, тихо попросив викликати негайно лікаря, бо «людина вмирає!» «Від зараження крові!» Наглядач подивився на Літвінова з безмежним здивуванням, як на не знати якого дивака й дурня, й процідив кризь зуби:

— Ти що, зірвався..? То я, по-твоєму, лікар?

— Але ви викличте...

— То тут, по-твоєму, курорт?!

— Але ж...

— Ніззя! — категорично одрубав наглядач, і тим розмова вичерпалася. Це вже був якийсь інший наглядач, не той, що вчора.

Вони, либонь, змінюються неперіодично, й систему чи закономірність тих змін не можна взагалі дослідити. Це відзначив Андрій, завваживши, що сьогодні наглядач інший на вечірній зміні, аніж був учора, а позавчора ще був інший. Вдень так само наглядачі часто змінюються.

Таким чином Васильченко був приречений на неминучу смерть без медичної допомоги, ще й в присутності високого фахівця, професора медицини, доктора, що упадав біля нього й нічого не міг порадити.

Васильченко на хвилинку приходив до пам'яті та й знову упірнав у гарячкове маячіння. Він несамовито скреготав зубами, лаявся з кимсь немилосердно — далєбі, з своїми слідчими, обкладаючи їх найсміливішими епітетами, запевняв когось презирливо, що він «не закричить, хочби вони його навіть запхали в м'ясорубку або робили з нього шніцелі», бо ж він «не гепеюшник задріпаний, а червоний партизан і комбриг».

Комбриг маячив, а в'язні слухали, й для них картина помалу ставала ясною. І була вона, та картина, дуже проста:

На великому конваєрі цей гордий і несамовитий комбриг, очевидно, затався, пройнятий безмежною зненавистю й презирством до тих «гепеюшників задріпаних», що замірилися на його честь і гонор і що раніше вже били його — й о г о, к о м б р и г а ! — його ж власними орденами по обличчю, — затався й зігнував їх зовсім, з їхніми тортурами й страхами, з їхнім наміром поставити його на коліна й примусити «закричати». Тоді його почали мордувати радикально. Комбриг же, щоб не закричати, схопився зубами за м'язи власної руки, зіціпив ті зуби безтямно та так і заляк... Йому потрощили кості, пробили іржавою залізякою ребра, заткнули рану брудною ганчіркою і так вкинули до камери, неприємного, — н а п е в н о н е з м у с и в ш и з а к р и ч а т и...

Андрій прийшов на допомогу Охріменкові й Літвінову — вони промили закипілу рану холодною водою й забинтували чистим рушником, що його пожертвував юнак

Давид, а з другого рушника зробили холодний компрес до голови... Ну, що вони могли ще зробити в цих умовах, без елементарних речей, потрібних в таких випадках! Хоч ніякими елементарними речами тут нічому вже не зарадиш, як не викличеш ніякої лікарської допомоги, хоч тут ти розбийся головою об мур, не викличеш і елементарного людського співчуття. Андрій спробував таки викликати лікаря, зчинивши грюкіт у двері. Наглядач відчинив кормушку й спитав, чого треба, а коли Андрій виклав свою вимогу, він надиво навіть не закричав злобно, а лише сплюнув сердито й промовив з притиском:

— Та дурний же ти, чоловіче? Що ж я тобі намалюю зараз лікаря а чи виссу з пальця? А сам я, брат, не лікар...

Когось викликали з камери, когось приводили, але Андрій не помічав. Він лежав, заклавши руки за голову й зціпивши зуби, дивився в стелю... Нічим уже тій людині допомогти не можна?

По півночі Васильченко опритомнів і довго блукав каламутними очима по камері, когось шукаючи. Кілька разів він проходив тими очима поуз Андрія й не затримувався. Навряд чи він взагалі щось бачив. Аж ось зір той став пильніший, вії заморгали, немов з просоння й в очах з'явилась розумна іскра. Васильченко знову пройшовся тими очима по камері й зупинився ними на Андрієві, якусь мить дивився пильно, а тоді покликав його тими очима й кивком голови.

— Я тебе знаю!.. — прохрипів ледве чутно Васильченко пересмаглими устами, коли Андрій нахилився над ним. — Ти — Чумак... наймолодший... — А тоді, облизуючи раз-по-раз чорні губи, розповів, що він добре знає брата Миколу й добре знав старого Чумака — «разом у боях були»... Що він просить «Розстріляти торо мерзавця Гарькавенка — провокатора й донощика», «як прийде наше право»... Розказав у кількох уривчастих фразах, як його били, але він не закричав і «не розколовся»... Говорячи, він тримався за Андрія гарячою рукою, немов би боявся пуститися берега цього хисткого світу, який він має покидати. Мова його була тиха, повільна, хоч він і квапився, боючись, що не встигне, але, кваплячись, він захлинався і заікався, роблячи мову ще повільнішою. Після тих кількох фраз Васильченко замовк і заплющив очі. Потім розплющив, зідхнув глибоко й промовив з ноткою безмежного трагізму:

— Я проклинаю той день і час... Коли я підпорядкувався приказові Льва Троцького... а не пішов з Симоном Петлюрою... Може б, ця мерзость не панувала...

А кажучи це, він рипів зубами й плакав якщо це можна назвати «плакав», — він лише хотів плакати, та не міг, не вмів. Ця людина не мала сліз.

Останні слова, які сказав Васильченко, тримаючись за Андрієву руку, були слова, які комбриг вже ледве-ледве проштовхнув крізь шерхлі губи:

— Як побачиш мого найменшого брата... скажеш... що брат його Альоха...

І замовк. І вже не приходив більше до пам'яті.

По тих словах величезний, безмежний тягар навалився на Андрієве серце. «Це так сказав старший брат із славного роду Васильченків-Драшманів».

Ще до ранку Васильченко помер.

Але, померши, він не лежав у камері так довго, як Ягельський. Ще не встиг труп захолонути, як в коридорі зчинилася біганина. Початком тієї біганини була поява голови «стрілка» в кормушці й шипіння:

— На «Ве!»

— Уже помер, — сказав Охріменко злобно. Ляда кормушки шпарко грякнула, й «стрілок» подався. Десь забрязчав у коридорі телефон. Щось пробігло в дві чи три пари ніг сюди й туди. Потім з обох сторін наблизилися кроки до камери 49-ї й завмерли. Павза. Видно, як ворухиться щиток «вовчка» — зазирають. Потім забрязчав замок і гримнув засув — двері відчинились і на порозі стало кілька військових а за ними двоє цивільних, очевидно, слідчих, військові ж — то були: начальник тюрми, черговий корпусу, якийсь ще начальник з ромбами і пара оперативників з тюремної комендатури. Ви були страшенно занепокоєні, зіритовані, нахмурені.

— Випурхнула пташка, — прошепотів хтось серед звалища голих людей злорадно й ледве чуто.

До камери зайшов начальник тюрми й другий начальник (якась висока цяця); звелівши всім встати й підібрати ноги, вони наблизилися до небіжчика й поторкали його носками чобіт — сконстатували з розчарованими мінами: таки дійсно вмер! По тому вийшли, а до камери зайшли оперативники... Поки оперативники збирали Васильченкові речі й приноровлялися, як його брати самого, в коридорі, насупроти відчинених дверей, військові й цивільні начальники стояли купкою й гаряче щось пошепки обговорювали, жестикулювали, особливо незадоволеними й лютими були суб'єкти в цивільному, одягнені в решетилівські вишивані сорочки з «Кустпрому», з розхристаними ковнірами й рукавами, схопленими гумками, а самі невизначеної національності.

Приноровившись, оперативники взяли Васильченка за ноги й так само, як Ягельського недавно, потягли геть, мов бревеняку, хребтом через поріг.

Через хвилину викликали Андрія з камери. Він вже думав, що на допит, і почав одягатись, але звелено виходити так, голяка. В коридорі його обступили військові й цивільні й почали питати, що з ним говорив Васильченко.

— Нічого, — відповів Андрій байдуже.

— А ви пригадайте, — запропонував один з цивільних російською мовою.

Андрій зміряв, його поглядом, примружився і відповів — так само байдуже:

— Уявіть собі, що після тієї розмови, яку він відбув раніше, мабуть, з вами, він уже нічого не говорив. Уявіть собі.

Цивільний довго дивився в Андрієве обличчя мовчазним, але шаленим поглядом, заклав руки за спину, либонь, ховаючи від спокуси щоб не дати їм волю, а тоді недвозначно роздув ніздрі, примружився й одвернувся. Той погляд нічого доброго не віщував. Найстарший військовий дав знак відправити Андрія назад до камери.

Так був відзначений четвертий день Андрієвої тюремної епопеї.

Ще перед сном (перед тим, як заснути) Андрій вислухав пояснення інженера Н. що ж то був за військовий, найстарший чином. То був начальник облвідділу НКВД, призначений на місце покійного Мазо. Мазо ж — колишній заступник начальника “Всеукраїнського” управління ВЧК-ОГПУ, славнозвісного Балицького — застрілився. А

застрілювався він зовсім недавно. І застрілювався з причини «розходження» нібито з «генеральною лінією партії», а чи то з причини «національного ухилу». Як Хвильовий і Скрипник. Так нібито згідно інтерпретації інженера Н.

Ось так закінчився четвертий день, про який Андрій твердо пам'ятав, що він був четвертий. Далі все обернулося в уже згадану саламаху, в чадне марево без початку й кінця, змонтоване з химерного маячіння й з реальної дійсності, яка видавалася химернішою за маячіння, проти якої найбожевільніші візії видавалися реальністю. Рахунок дням згубився, як згубилися й чіткі грані між порами дня, між вечором і ніччю, між ранком і днем, — була лише пора, коли інтенсивно кличуть на допити і коли не кличуть; пора, коли належиться, згідно команди, спати, але ніхто не спить, і пора, коли спати заборонено, але всі дрімають, не в силі перебороти сон. Пора, коли люди тільки лежать, і пора, коли тільки сидять. А за грані правлять — між ніччю й ранком — «поверка», між ранком і днем — обід, між днем і вечором — вечеря, а між вечором і ніччю — команда «спати!», гримання засувів, дрібне тремтіння в колінах і рев мотора за мурами, переснований підозрілими вибухами. А над усім тим печать кричущого безглуздя, розгубленості, безнадії й повного очманіння. Люди, ввергнуті в безодню жаху, в пекло наруги й середньовічної інквізиції, без жадної вини за собою, — люди, що пройшли вогні й води, або люди, що досягай вершин знання, вершин найбільшого злету людського духу й мислі, — билися одчайдушно душами в каламутному морі безглуздя й нічого не розуміли. Хотіли збагнути все і не могли. Хотіли пояснити все і не вміли. І билися над всім, як тля в зачарованому колі, ломаючи лезо думки. Все було, здається, абсолютно просте й зрозуміле і в той же час все було абсолютно абсурдне й незрозуміле. І не вкладалося ані в якісінькі рямці понять про честь, мораль, етику, клясову й людську солідарність, доцільність, культуру, цивілізацію... Всі ті поняття видавалися абсолютно зайвими, дурними, спекулятивними. А в цілому все те, всю переживану й спостережану епопею, грандіозність масштабів якої кожен знав достеменно, а надто відчував на собі самому, кожен розумів і пояснював по-різному.

Дошукуючись логіки в нелогічному, сенсу в безсенсовому, системи в хаосі, говорили:

Одні — що це грандіозна кампанія «очищення тилу» від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елементу перед можливою війною а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200-мільйонним населенням, де щонайменше 199,5 мільйона незадоволених, «ворогів народу».

Другі — що це кампанія «реконструкції людини», в якій віддано на зломання геть все, що думало інакше, аніж Політбюро ЦК ВКП(б), на знищення геть все, що не поділяло «генеральної Лінії» кількох людей з верхівки компартії.

Треті — що корабель повертає вправо і це сталінський Термідор. Говорячи так, посилалися на винищення не тільки позапартійних, а й всієї старої гвардії партії — всіх тих, що ще мали ідею в серці, а в революції ту ідею скріпили своєю кров'ю й забезпечили тій революції успіх.

Четверті — що це реставрація російської імперії, а щоб її зробити, — треба поломати геть все, що може чинити опір, особливо в національних республіках.

П'яті — що всі ці чотири пояснення абсолютно вірні і що вони в сумі й становлять справжній сенс всього того, що відбувається.

Що ж до методів, то виходило, що тут, як ніде, з найбільше оголеним цинізмом і брутальною послідовністю застосовано гасло «Мета виправдовує всі засоби», а діалектичну істину «Буття визначає свідомість» змодернізовано й пристосовано до філософії, світогляду та моралі сучасних інквізиторів, і тепер вона звучить — «Биття визначає зізнання». Але цю підміну однієї діалектичної істини такою ж другою діалектичною істиною зроблено по-російськи, і в цій мові воно звучить ідеально опукло й красномовно:

Було — «Битіє определяет сознание», а стало — «Бітіє определяет сознание». Уявіть собі, змінено тільки одну-однісіньку літеру, але як геніяльно той перифраз відобразив епоху й її модерну філософію та внутрішню суть. «Бітіє». Цебто б и т т я. У всьому. Нещадне, тотальне, безперервне биття. Купка фанатичних, і малописьменних, і безпринципних реформаторів тресують 200 мільйонів. А тресуючи й шукаючи морального опертя, вони тезу про «бітіє» доповнили тезою, що стала заповіддю костоправів:

«Ліпше поломати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного»! І ця заповідь стала девізом епохи.

Оскільки ж тим «одним винним» є в дійсності той, хто тримає кермо влади в руках, то ребра усіх 200 мільйонів опинилися в небезпеці. Ось тому так тріщать геть всі тюрми від перевантаження, і ось тому в цій одиночній камері сидить майже т р и д ц я т е р о людей, і ось тому таким нагальним темпом будується багато тюрем нових, і, нарешті, — ось тому так торохтить цілі ночі автоматом з глушителем.

Вечорами, як і вночі, і вдень, через певні періоди поуз затулене залізним щитом вікно десь у тюремному подвір'ї гриміли кроки — там хтось грізно бив у камінь кованими чобітьми, йдучи гусячим кроком. Здавалося, що там щонайменше йде рота солдат, і не просто солдат, а рота важкої німецької піхоти поуз вікно. Але знавці пояснювали, що то йде всього-на-всього троє людей — караульний начальник і два бійці патрулі — це зміна варти. А гупають вони так хвалько в камінь подвір'я зумисне, такий стиль, бач, — це, щоб чули «вороги народу» за мурами й тремтіли перед могутністю й грізною силою «органів революційної законності». Прогупавши поуз вікно, кроки віддалялися, множені луною, що металась і торохтіла в кам'яному колодязі, утвореному з стін тюрми, управління й комендатури. Потім патруля ставала з громом і чути було якісь ритуальні фрази, говорені при зміні варти тим, хто уступав, і тим, хто приймав варту. Дуже було цікаво почути б, які саме фрази, які слова вони там говорять, але годі було розібрати. Лише виразно було чути команду «Шаго-ом!!» наприкінці. Одначе ті самі знавці (а таким був всезнаючий Охріменко та Краснояружський) запевняли, що, змінюючись, вартіві говорять таку заведену формулу:

Один: «Пост по охроне врагов народа сдал!» Другий: Пост по охроне врагов народа прінял!» А потім команда «Шагом марш!» — і кроки знову гримлять мимо вікон. Так повторюється кілька разів на добу, лише вдень не так чуть, як уночі. Ті кроки справляють справді тяжке, гнітюче вражіння, особливо на малолуких.

В чадній саламасі днів металась людські душі на вузюсінькій території одиночної камери й абсолютно нічого не знали, що станеться з ними завтра, а може, й за годину, не знали, куди діваються ті, кого не повертають назад до камери, взяті «без вещей» а куди ті, кого взято «з ве-щами». Дехто твердив, що перші, кого не повертають до камери, потрапляють на розстріл зразу після швидкого суду спецколегії або до божевільні, збожеволівши після тортур. А ті, кого беруть «з вещами», — йдуть або на етап, або до іншої тюрми, або до камери смертників; ніхто тільки всерйоз не припускав, щоб хтось міг іти на волю, — те зовсім неможливе з низки причин, а найперше — згідно залізної тези діючої в цій установі, що — «ніхто, потрапивши сюди, не може звідси, вийти на волю живим і навіть мертвим. Звідси один вихід — або в землю або на каторгу», що означає теж в землю.

І це було зрозуміло — організатори й натхненники цієї бійні не можуть нікого звідси відпускати, бо кожен такий звільнений — то був би живий свідок дивовижних, небачених мерзостей. «Ліпше закопати в землю сто невинних, аніж не закопати одного винного», — так би треба перефразувати тезу про ломання ребер.

Дехто намагався встановити закономірність в явищах і твердив, що всі ті, кого беруть «з вещами» опівночі або після півночі, — йдуть на смерть, а ті, кого беруть «з вещами» вдень, — йдуть на етап, а ті, кого беруть рано або ввечорі, — йдуть додому. Але то все були лиш «мрії», хоч і вмотивовані логічно, наприклад: звільняють з тюрми увечорі тому, щоб не йшов чоловік вулицями завидна, а йшов потемну, або раним-рано, щоб його ніхто не бачив, який він блідий і змучений. Ну, і в тім же дусі. Та тільки ж в цім пеклі немає логіки взагалі.

Так щодо тих, кого викликають «з вещами», так і щодо іншого, невідомого в'язням, але болоче-цікавого, як от, наприклад: куди дівають померлих або розстріляних? Одні кажуть, «на мило переробляють», другі — «натоптують в ями й засипають негашеним вапном», треті — «годують ними псів-енкаведистів, щоб ті не знали для в'язнів пощади».

Але були речі, які не потребували гадання, а були ясними й безсумнівними. До таких належав факт, що кожен в'язень обвинувачується одразу по кількох пунктах статті 54-ї т. зв. Карного Кодексу УССР, як от: пп. 1 (зрада вітчизни), 2 (збройне повстання), 8 (терор), 10 (агітація) й, 11 (організація) — і все це одноразово, про що кожному в свій час пред'являється т. зв. «протокол обвинувачення»! Окремо трималися обвинувачені по п. 6 (шпигунство) — їх тримали на окремому — п'ятому — поверсі тюрми, й від самого сидіння там люди сивіють і божеволіють. Хоч дехто, а зокрема Карапет'ян, який побував уже й на п'ятому поверсі, — твердив, що немає зовсім ніякої різниці між поверхом п'ятим і поверхом першим.

Отже, зовсім смирні й зовсім безобидні люди мали по кілька страшних пунктів обвинувачення і, що саме найцікавіше, — вони ті всі страшні пункти признавали й підтверджували, зізнавалися в найстрашніших злочинах проти «уряду, партії й родини». «Р о з к о л о в а л и с ь». І часом ті люди були могутньої будови, атлетичного складу.

Такою ж безсумнівною річчю була цілковита нездібність людини протистояти злобі, роззброєність тієї людини через внутрішнє роздвоєння, а роздвоєння те повстає з колізії — людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той

новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору й узаконеного паскудства, яка (система) посадила цю людину в тюрму, і от тепер та людина є, з одного боку, в'язнем системи й її мучеником, а з другого, — організатором і будівничим тієї системи. Коротше — вона, як той інженер Н, збудувала гарну, модерну, досконало спроектовану тюрму, а потім в неї сама сіла. І от тепер сидить і морально не може протистояти, бо не має сили й внутрішньої цілості. І тільки одиниці становлять винятки: вони є проблесками нової ери, краплинами сили, що не знає компромісів, рішуча й непримиренна приходить, як заперечення. І зродилося те заперечення з тих самих джерел, з яких зродилась була й та прекрасна Революція, по заповідалася на прихід царства любови, братерства, рівності, а виродилась отак от в паскудство і лише в окремих іскрах десь збереглася в первісній чистоті й пішла на мучеництво. Такою іскрою був, можливо, комбриг Васильченко.

Ще безсумнівною річчю було те, що, втративши все, безсила протистояти фізичному й духовному розчавленню, геть з усього зрезигнувавши, людина лишила собі сміх.

І взяла той сміх за прапор. І з тим сміхом стоїть, ні, отак от гола сидить під шибеницею й, давши себе розп'ясти морально та втоптати в болото, з тієї шибениці глузує. Як глузує й з усієї інквізиції, намагаючись перемогти її покорою, згодою на брехню й підлоту, поглиблюючи ту брехню й підлоту до крайнього абсурду, а потім стаючи геть над нею високо зі своїм сміхом. Той, хто вигадав слова «кунді-бунді» та «чих-пих», — висловився тим самим за всіх з усім презирством до мордування й до розстрілу. Нема розстрілу — є лише ідіотський «чих-пих», дурний спалах двох грамів пороху, і тільки. І той спалах приносить визволення. І нема страшних мук — є лише ідіотське штовхання під ребра та биття по голові, тупе й безглузде «кунді-бунді». Андрієві ці терміни видались надзвичайними своїм сконденсованим глузом і сарказмом. Вигадав же ці терміни нібито такий Хома Головченко, недавній в'язень цієї тюрми й цієї камери. Його добре знав Ляшенко. Хома Головченко — колишній Ляшенків учитель, агроном з фаху, революціонер з ласки Божої, есер з партійної приналежності, націоналіст з душі; родом з славного Тростянця, земляк Хвильового, людина високої ідейності, виключної відданості своєму народові, надзвичайного життєвого оптимізму, безприкладної відваги. А головне — міцної волі. Таким його знав Ляшенко не тільки з оповідань ветеранів революції, а з власних спостережень, ще як був школярем, його учнем, і такого завжди пам'ятав.

І от тепер в цій тюрмі Хома Головченко зломився! «Розколовся», прийняв на себе всі найдикіші злочини й свідомо пішов на смерть, бо не міг всього витримати. І пішов на смерть з глузом. Останні години він просидів у цій камері й глузливо потішався над усім, був усе веселий, безтурботний, безмежно презирливий зі своїм сміхом. Хома Головченко... Він пішов геть з життя, але сміх його лишився й живе в душах в'язнів в отих словах — «чих-пих» і «кунді-бунді».

Сміх...

Говорили, що є такі камери, які звуться «брехалівки», і в тих камерах люди особливо одчайдушно й безжалісно сміються — з себе самих і з усього. «Брехалівки» ж — то такі камери, куди вкидають тимчасово всіх тих, кого звозять на допити з усіх тюрем

Харкова й околиць до цього управління НКВД. Ті камери «брехалівки», між іншим, являють собою доказ абсурдності всієї енкаведівської системи конспірації: людину пильно «засекречують» місяцями, а то й роками, тримають окремо в найсуворішій ізоляції, в таємниці, щоб, боронь, Боже, вона не зустрілася з кимнебудь ув'язненим по одному ділу й не виробила спільної тактики захисту. Таких людей бережуть не знати як... І все для того, щоб потім раптом звести тих людей на допит і повкидати в спільну камеру «брехалівку», де вони й зустрічаються — товариші, й друзі, й знайомі тих товаришів і друзів, і знайомі знайомих... І вся конспірація розлітається геть.

Назву «брехалівка» таким камерам дали ніби самі слідчі за те, що там, мовляв, в'язні багато брешуть, вигадують тюремні «качки» та «параші» (останнім словом охрещено тюремну арештантську агенцію — джерело новин та інформацій, вигадуваних самими в'язнями з нудьги). Одначе, крім брехень та функції тюремного інформатора, «брехалівки» ще виконують функцію фабрик сміху й глуму, де продукуються убійчі анекдоти, різні веселі історії, пародії на слідчих та на прославлених «очкарів», «стукачів» тощо й поширюються завдяки тим самим «брехалівкам» з блискавичною швидкістю по всіх тюрмах, бо ж рух з «брехалівок» до тюрем безперервний і інтенсивний.

Та найголовніша функція «брехалівок» у тім, що це своєрідні тюремні університети, а найперше — школи спротиву слідчим і суддям. Про це слідчим добре відомо, але... вони не звертають на те жадної уваги, бо — «все одно звідси — цебто з лабет НКВД — ніхто ніколи не вийде, все це приречене на зломання, на брухт».

Ось такі й подібні реальні речі існують у фантастичному мареві, в чадному морі безглуздя.

Одного дня — може, п'ятого, а може, й шостого — до камери завітав Мельник. Достославний, майже легендарний серед в'язнів черговий корпусу Мельник. Він зайшов уранці з журналом у руках, сам-один до камери, мов відважний доглядач звіринцю до клітки з вовками, ще й зачинив за собою двері і, широко розставивши ноги посеред камери, сказав:

— Доброго ранку!

Був він клишоногий, з колінами, вгнутими всередину, кремезний, грубо витесаний з суцільної тяжкої брили, рябий з обличчя, ніс картоплиною, короткорукий, червоновидий і блакитноокий. Стоячи так посеред камери й тримаючи розкритий журнал перед собою в одній руці, а олівець в другій. Мельник, некваплячись, самими очима порахував усіх, записав, а тоді глянув на всіх привітно й запитав густим, трохи хриплим голосом:

— Заяви є?

Посипались заяви: «Блощиць побити», «лікарську допомогу давати», «паперу для писання заяв прокуророві дозволити», «вікно відчиняти, бо дихати нічим», «на прогулянку водити» і т. п. Мельник терпляче всі заяви записував, хоч і він, і всі в'язні прекрасно знали, що все те марно, бо все залежить від когось іншого, на кого ніякі заяви не діють, хто дав настанову заяв не виконувати взагалі. Записавши заяви, Мельник спитав:

— Усе?

Тоді була складена найголовніша заява, ради якої робилися всі попередні, щоб правити за димову заслону. То була заява, складена трагічним, жалібним голосочком доцента Зарудного:

— Курити нема чого...

— Ага, курити? — по тих словах Мельник мацає всі свої кишені, й нарешті звідкілясь витягає півпачки махорки «Пробег», і так разом з оболонкою віддає доцентові (який, до речі, сам зовсім на курить):

— Нател!..

Після того Мельник повертається й іде з камери. Ніхто йому не дякує й нічого не говорить, мов би нічого й не сталося, — так треба щоб не наробити лиха, бо ж все те, що робить Мельник, заборонене. Треба мовчати й робити вигляд, ніби нічого не сталося. На дверях Мельник кидає:

— Допобачення! — й зникає.

Старі в'язні кажуть, що часом у Мельника буває ціла пачка махорки й він її всю віддає, часом дає сірники й папір.

Андрій лише поцікавився, чи й в інших камера так. Атож, в інших камерах теж так. Цей Мельник — то якась золота, щира, єдина людська душа в усьому цьому пеклі. І тим він легендарний. Легендарний своєю добротою.

Дійсно, з вигляду Мельник зробив на Андрія прекрасне вражіння — вражіння доброї, лагідної, великодушної людини, що любить своїх ближніх. І як шкода, що Андрій, старий арештант і каторжник, отруєний недовірою до всього, що стоїть під знаком цієї фірми. Коли Мельник вийшов, Андрій разом з усіма скрутив з махорки цигарку, глибоко затягнувся, пустив дим, а тим часом подумав: «Благословенна махорка! І благословенний Мельник! Він має великий привілей — безкарно роздавати «ворогам народу» махорку... Бо ж ясно, що за кожним кроком і кожним його рухом стежать в сто пар очей, а найдрібніший зв'язок з «ворогами народу» карається дуже тяжко.

А з другого боку було ясно, що ніякий спеціальний розрахунок за тим даванням махорки не стоїть, ніякий ехидний намір, крім великого ризику. Адже той Мельник роздає отак махорку рік чи два, а ще ніде й нікому не ставив ніяких умов і не вимагав ніяких зобов'язань чи щось в тім дусі.

В цьому крилась якась велика загадка. Це або якийсь феноменальний сміливець і дивак, або ж ... Хто-зна.

Та як би там не було, в'язні мали не тільки втішений курецький голод, а й втішену душу. Вони бачили л ю д и н у в пеклі!

Одного дня їх водили голитися. Це була досить довга й досить цікава процедура, що розважила очманілих людей; цікавість же її була головне в тім, що люди мали змогу трішки подихати кращим повітрям, аніж в камері, їх брали з камери партіями по сім чоловік і водили до голярні. Голярня та була в цім же таки коридорі, в спеціально пристосованій маленькій камері, — пристосованій для такої мети ще тоді, коли ця тюрма будувалася. Андрій був у першій сімці й ішов до голярні не без цікавості — йому хотілося подивитися в люстро й гарно поголитися. Він знав з колишнього свого досвіду, що в голярні є велике люстро (як і в кожній путній голярні), досить вигідні крісла й що

голять там бритвою. Але, гай-гай! Голярня таки була в тій самій камері, що й раніше, але ніякого люстра там вже не було, як не було й ніяких крісел, лише довга дерев'яна лава. І голили там зовсім не бритвою. Власне, там взагалі не голили, а стригли обличчя машинкою.

Найприємнішим у всій тій процедурі було чекання. Через те Андрій присів на лаву самий останній. Голив, чи стриг, якийсь молодий, зовсім мовчазний жид, фаховий голяр, але в ежовській уніформі, а Андрій сидів і спостерігав. Кімнатка була зовсім манюсінька, але чиста, затишна й чепурна. Підлога, вистелена кахлями, блискотіла. Стіни недавно побілено й розмальовано альфрейником в гарний визерунок... Власне, то не визерунок, то була якась чарівна веремія зірок синювато-сірого й білого кольору, малих, і великих, і середніх, і зовсім манюньких, і крапок сірих і білих, що клубочилися туманностями, як на космічному Чумацькому Шляху. Андрій дивився на стіну, як на різдвяне небо, й дивувався — кому це прийшла до голови така трагічна ідея отак розмалювати стіни в такім жакливім вертепі та й водити нещасних людей на те чудесне малювання дивитися. Ось в цім найбільша жорстокість тюремної адміністрації, а не в тім, що вона нищить найменші прояви естетичного в тюремному оточенні в'язня!

В кімнатці, крім зорь, ослона, стільця, на якому сидав той, кого стриглось, крана в стіні, ляпки в стелі й машинки в руках стрижня, більше нічого не було. Нічого такого, чим би можна зарізатися або вбитися, нічого, що можна б вжити як зброю. Голяр стриг своїх «клієнтів» досить недбало, безцеремонне, так, як стрижуть баранів, лишаючи смуги й куці волосся або немилосердно скубучи машинкою. Голяр нічого не говорив до в'язнів, в'язні нічого не говорили до нього. Мовчки зайшли, мовчки й вийшли. Лише сичали або кривилися підчас операції. Після першої партії пішла друга, третя... Так, поки «погодилися» всі.

В камері Андрій ще довго бачив зорі — він дивився на стіну, оздоблену безліччю роздушених блощиць, і зорі пливли й крутилися цілою віхолою — вже ніяких блощиць не було, лише самі зорі, зорі...

День, коли Андрія мали таки викликати на допит, все ж наближався. Багато разів грюкнув засув, багато разів стріпнулися нерви в чеканні, що ось-ось його покличуть. І все марно, вся внутрішня змобілізованість була ні до чого. Але було безсумнівним, що той момент таки прийде й те станеться.

А тим часом інших брали одразу «на конваер» і одразу ж «кололи» немилосердно. Так взяли в перший же день директора Інституту фізкультури Бунчука й інспектора мисливства Іванова, і в перший же день один і другий підписали найганебніші протоколи своїх «злочинів», а потім плакали в камері ревно, а з них слідчі домагалися все нових і нових свідчень. Бунчук «признався» в приналежності до терористичної організації фізкультурників, яка мала на меті вбити секретаря КП(б)У Косіора, і завербував (тобто зачислив на вимогу слідчого) до тієї організації всіх своїх викладачів, всіх видатних діячів з галузі фізичної культури й спорту і так різних знайомих. В результаті вийшла імпозантна контрреволюційна організація з ним — Бунчуком — на чолі, і тепер він під режисурою слідчого укладав програму й статут тієї організації. Щось подібне було й з

Івановим, але цей «завербував» усіх мисливців і рибалок. Камера потішалася з пригод цього Іванова в більшій мірі, аніж з пригод бідного Аслана, чесного чистія черевиків. Цей наївний, і щиросердний, і вкрай геть розгублений Іванов розповідав про все. Прийшовши з чергового допиту, Іванов спершу гістично відсапувався й відплакувався, а тоді комічно починав оповідати про свої всі «контрреволюційні» походеньки, про свої карколомні терористичні пляни й замаху, про фабрикування бомб з пляшок і піроксіліну, про корективи, які вносив слідчий в його убогі знання з галузі піротехніки та з галузі саперного підривного діла. Найвирішальнішу роль у формуванні його «контрреволюційного» світогляду та цілої контрреволюційної організації відогравало все те ж мармурове преспап'є в руках хороброго й безжалісного слідчого.

Так плинув час, як суцільна стрічка химерного конваєру. Але кожний день і кожна година того часу не пропадала для Андрія марно — все він більше й більше підковувався, як то кажуть, «на всі чотири ноги», мов би проходив спеціальний курс попереднього вишколу, приготування до наступного важкого іспиту. Він уже знав — з розмов досвідчених арештантів — весь процесуальний та карний кодекс, всю термінологію слідчих, весь порядок і специфіку слідства, знав, що таке «протокол обвинувачення», й його роль, й його властивості — властивості гуми. Знав, що таке «двохсотка». Знав, як мусить виглядати, згідно закону, «діло» й як треба підписувати, щоб убезпечитися від провокації, кожному сторінку окремо й пильно zakresлювати всі порожні місця. Знав про право в'язня вимагати ознайомлення з матеріалами «діла» та про право вимагати очних ставок з ріжними «свідками». І, нарешті, знав найголовніше — що ті всі знання й ті «права» абсолютно ні до чого, вони нічого не варті, бо весь процесуальний та карний кодекс регулюються й корегуються палкою в «залізних ежовських» руках першого-ліпшого слідчого.

Щодо тактики слідчих, то та тактика полягає нібито в тім, щоб людину одразу приголомшити криком, фантастичними погрозами й весь час тиснути на неї, не даючи опам'ятатись — чим слабші нерви в людини й чим вона примітивніша, тим швидше вона здається, «колеться». Але в міру спротиву людини натиск на неї все посилюється, прикладаються до неї руки, й палки, й всі знаряддя «впливу», стремлючи до тієї самої мети — «розколоти». Та все впоюється їй думку, який то вона злочинець. За якийсь час людина здебільшого дуріє й вже сама не певна, чи не робила вона справді тих злочинів, які їй закидається. Фізичний «вплив» і невблаганна логіка — «признаєшся — житимеш, як розкаяний, не признаєшся — вмреш, як принциповий ворог!» — довершують справу, людина «колеться».

«Бітіє определяет сознание!»

Одного дня вранці до камери влетіло п'ятеро людей у білих халатах і звеліли всім піднести руки вгору, обшукали кожного й 'звелівши роздягтися зовсім догола, цебто скинути й труси, вигнали в коридор, а з коридору наглядач і черговий корпусу загнали їх до тієї маленької кімнатки, де була голярня. В цій кімнатці, збиті, як сірники в коробочці, вони мусіли чекати кінця трусу. Такий трус вряди-годи нагло отак впадав на ту чи іншу камеру — шукати «заборонених» речей. При чому, те шукання було настирливе й зворушливо-пильне: обмацували всі рубці й вузли на одежі, пороли черевики, длубалися в

підлозі, часом навіть зривали плинтуси, тих «заборонених речей» шукаючи. До заборонених речей належали: насамперед, голка, яку в'язні називали «господиня», а так як в'язні примудрялися робити «господинь» з цвяшків і навіть із зубчиків гребінця, то цвяшки й гребінці теж були забороненими речами. Але арештантський геній безсмертний і з біса винахідливий — не мавши цвяшків і гребінців, в'язні все таки робили голки й нитки й шили, латаючи свої попрілі лахи, — голки вони робили з... звичайних сірників! а нитки — розсмикуючи поділ сорочки а чи рушник, а найчастіше — розпускаючи скарпетку. Це безмежно ускладнювало тюремникам проблему боротьби з «господинею», бо ж ані сірники, ані скарпетки, ані сорочки покищо ще не входили в номенклатуру заборонених речей, зазначених в правилах тюремного розпорядку (в своєрідній тюремній конституції, в найважливішій документі країни соціалізму, після основної Конституції СРСР). Ця конституція номер два, підписана самим начальником УГБ НКВД СРСР та «залізним наркомом» Ніколаєм Єжовим, висить на дверіх (але не в камері, а чомусь в голярні! Бо в камері, бач, в'язні можуть її скурити!) Але геній тюремників теж настирливий — вони не відбирали скарпеток і сорочок, ні, вони шукали, саму «господиню», зроблену хай і з сірника, і шматочок нитки, як речовий доказ, а тоді карали винуватця, порушника конституції. Найчастіше ж карали всю камеру, бо винуватець не зголошувався, співкамерники ж його не видавали, а «стукач» прогавив або боявся смерті в параші. До заборонених речей належали ще будь-які шматочки скла, бо ними можна перерізати артерії й утекти в смерть, тим самим уникнути слідства та позбавити втіхи тюремного ката або й слідчого перервати ті артерії жертві власними руками. Також до заборонених речей належать шматочки олівця та клаптики паперу, рівно ж як заборонені не тільки книжки й газети, а взагалі будь-що друковане чи писане, хай це буде просто старий і брудний клапоть газети, а чи лист...

Ось чому шукачі заборонених речей так пильно перемацують рубці й вузлики на одязі та довбуться в підлозі й за плинтусами. Вони шукають зовсім манюсінські речі, а насамперед — вони шукають голку, арештантську «господиню».

З тих усіх трусів в'язні сміються, бо, попри всю пильність ловців «господині», все ж таки в кожній камері є справжня голка (а часом і не одна), шматочок бритви-«жилетки», а шматочок осердя олівця то вже напевно. І ніякий геній тюремних аргатів не в силі того осердя знайти.

Там, в камері, аргати в білих халатах потрошили лахи, а тут люди сиділи голяком і нудились. Аж ось відчинилися двері — і всі зідхнули: нарешті їх поведуть назад і вони зможуть повдягати свої труси а чи ганчірки, призначені виконувати ролю трусів. Одначе їх не повели нікуди, тільки забрали Андрія: черговий корпусу довго роздивлявся голих людей і нарешті зупинився оком на ньому:

— Давай за мною!

«От і прийшла нарешті моя черга!»

— Але ж я голий, — сказав Андрій в коридорі черговому.

— Ну й дуже добре, — відповів апатично черговий, позіхаючи. — Менше роботи...
Одягались там ще та роздягались...

— І то правда.

І вони пішли.

Андрій не мав нічого проти того, щоб з'явитися до слідчого в вигляді прапращура Адама. Навіть коли б там була та скажена фурія Нечаєва! Навіть коли б всі фурії (а тут їх, мабуть, не одна!) стояли в усіх коридорах і на сходах і дивилися. Він би зціпив зуби й так матерував, зухвало, презирливо. «Чорт з вами з усіма!!» Складений він добре, горба не мав, клишоногим не був, а головне — він не відповідав за свій вигляд в цім вертепі, то й не соромився його перед прямими винуватцями своєї біди.

Але Андрія на цей раз ще не поведено до слідчого, а заведено до тюремної вартівні, в якій його першого дня обшукувано та стрижено. Тут йому дали в руку перо, підсунули якийсь папірець і сказали — «Розпишись!»

То був стандартний папірець з друкарським надруком, з великими пропусками, а потім ті пропуски хтось записав чорнилом. Андрій став читати, але ті, що сиділи за столом, і ті, що товпилися навколо, підганяли його, квапили — «Давай живеї! Читаєш ще там... Грамотний!» Одначе Андрій все таки папірця прочитав, перш ніж його підписувати, не звертаючи уваги на всі підганяння. В тім папірці стояло:

«ПРОТОКОЛ ОБВИНУВАЧЕННЯ». А далі під цим заголовком говорилося, що громадянин такий ось (ім'ярек) притягається до карної відповідальности за контрреволюційну, антисоветську діяльність, а обвинувачується по статті 54-й т. зв. Карно-Процесуального Кодексу УССР, пп. 2, б, 8, 10 і 11, про що йому, громадянинові такому, й доводиться до відома. В кінці стоїть рядок про те, що цей протокол обвинувачення читав — (підпис).

— Слухайте, — сказав той, що папірця пред'являв (мабуть, співробітник головного управління, а не службовець тюремної канцелярії), грубо, але в той же час тоном умовляння: — Не клейте дурня й підписуйте. Це ж тільки пред'явлення вам обвинувачення. Тут же не сказано, що ви згодні, а що тільки ви оце прочитали. Вам дали, а ви прочитали! Ясно? Щоб потім не сказали, що ви не знаєте, за що вас тримають у тюрмі, що вас не повідомили й ви не могли захищатись... Це тільки обвинувачення, а ви будете боронитись...

Останні слова були сказані з ноткою іронії. Взагалі, було видно, що оце умовляння службістові доводиться повторювати дуже часто, бо завчив, як папуга. Напевно, переполохані й геть збиті з пантелику, а надто залякані отакими формулами та пунктами обвинувачення, ув'язнені не дуже охоче цей папірець підписують, боючись провокації, і треба на них кричати або умовляти. І от службіст хапливо умовляє Андрія, хоча Андрій зовсім і не збирається «клеїти дурня». Він прочитав, не кваплячись, папірця вдруге, кров ударила до голови, товклася в скроні й заважала тверезо думати, вимагаючи того папірця отак подерти геть на дрібні шматочки. Але він не подер, а взяв спокійно ручку й розписався там, де належалось, лиш не так, як належалось, а як вважав за потрібне:

«Це пред'явлене абсурдне обвинувачення читав» — (підпис і точна дата).

— Що ж ви лишите!? — похопився й закричав службіст. — Ваше ж діло виправдовуватись «там», а не переробляти обвинувачення «тут»!

— От я й починаю виправдовуватись, — спокійно промовив Андрій, поклавши ручку.

— Таж так не можна! Ви ж не маєте права! Ви мусите не забуватись!..

— Добре, — сказав понуро Андрій. — А тепер ведіть мене до слідчого чи до того, хто це обвинувачення писав.

В цей час задзвонив телефон. Черговий корпусу зняв рурку, послухав, дивлячись на Андрія; а тоді закрив рурку долонею й спитав:

— Як твоя фамилія?

Андрій назвав.

— Добре, — сказав черговий у рурку, — в порядку!.. За півгодини?.. Єсть! — послухав ще трохи (в рурці клацало й бубоніло), сказав на останку з веселою іронією: — «Так точно!» — й почепив рурку. Потім дивився на Андрія якусь мить і напружено щось думав. Те думання закінчилося наказом оперативників, показавши на Андрія:

— Давай в «брехалівку».

І Андрія поведено в якусь «брехалівку» голісінького. Наскільки Андрій зорієнтувався, це все мало би означати, що його вимагав слідчий привести за півгодини, а черговий в своєму вічному пориві, згідно наказу начальства, кожну справу засекречувати, вирішив за недоцільне повертати Андрія до камери по одежу, щоб він не бачив, що там в цей час робиться, як там ловці в білих халатах потрошать лахи, а так само вважав за недоцільне повертати його до товаришів, замкнених в голярні, і тому вирішив спровадити до «брехалівки», куди, напевно, принесуть і одежу. А втім, шляхи думок, наміри та домисли усіх цих його опікунів зрештою темні й нікому невідомі. Як невідомо, що насправді означає та «брехалівка» та яка в дійсності її функція по відношенню до кожного в'язня, в неї киданого. Одно знав Андрій твердо й чітко, що, попри все таке, часом кричуще безглуздя, в цій установі одначе не буває речей, роблених так собі, жарту ради, що у всьому є своя логіка.

Оперативник звів Андрія в самісінький низ, відкрив якусь камеру, наповнену сопухом і сизим димом, за яким нічого не було видно, лише суцільну стіну стоячих людей, і впхнув туди Андрія. Ледве впхнув...

Уже з того, що люди тут були не голі, а одягнені, можна зрозуміти, що вони тут тимчасово, здебільшого привезені з інших тюрем.

Коли хтось каже образно про кімнату, про театр чи про вагон трамваю, що там було повно людей, як «у діжці оселедців», то навряд чи такий чоловік зможе мати вірне уявлення про «брехалівку», в якій опинився Андрій Чумак. Ця камера таки д і й с н о була натоптана бідолашними людьми, немов діжка оселедцями. Аж здавалося, що ті люди геть позлипалися й вже їх годі так просто порозліплювати. Хтось десь стогнав, хтось десь хрипів розпачливу лайку, роздавлюваний людським пресом, але на те ніхто не реагував всерйоз — кожен оберігав свої власні ребра від катастрофи, а хтось з того приводу скалозубив:

— От, брат, олійниця!! Терпи, козаче, зараз полетиш на небо та й похвалишся Богові, як треба олію бити!.. Чоррт! Ногу, ногу, товариші... людоньки добрі!..

На Андрія ніхто взагалі не звернув уваги, кожен був зайнятий собою. Та й не бачив його ніхто, крім ряду передніх, а ці передні, далєбі, забагато бачили всього, щоб ще реагувати на якогось там, хочби навіть і зовсім голого, чоловіка. Андрій просунувся попри

двері трохи вбік, до величезної параші й там став. На віковій параші (а та реліквія була завбільшки з цистерну — велика залізна діжка з вухами, накрита масивним залізним віком) стояло троє людей, мов на трибуні. Помалу Андрій здерся теж на віко й став четвертим на трибуні.

Як тільки Андрій опинився на трибуні, десь в далекому кутку камери вибухнув сміх і почав швидко, ривками поширюватись, мов пожежа. За мить вся камера гомерично реготалася. Сміх заразливий. Ті, що недавно пищали й ляялися одчайдушне, стиснуті людським пресом, теж не могли втриматися й пересновували свій стогін корчами сміху...

— Хлопці! Янгол з неба!..

— Ха-ха-ха-ха!.. Га-га-га!.. Та ти що, чоловіче, штани продав чи пропив? Га?!

— Агов, земляк! Ти з неба чи на небо?..

— На небо, — сказав Андрій апатично, зовсім не здивований загальною психозою шибеничного сміху. Це нормально..

Хоч на здоровий розум ніби й не було нічого смішного в тім, що в камері з'явилася гола людина, але в дійсності це таки великий привід для сміху. Його взяли за людину, щойно приведену з волі. Серед сірої, як земля, саламахи Андрій кидався в очі своєю свіжою, бронзовою шкірою, ніби його щойно забрали з пляжу, від вигод вільного життя. Ось в цім і була причина сміху... Людям взагалі властиво: хорим — заздрити здоровим, сліпим — заздрити видющим, в'язням — заздрити вільним... А коли об'єкт заздрощі урівнюється бідною до однакового становища — це весело.

Але в'язні потішались, мабуть, не так над ним, як над ким іншим, а може, й над самими собою. По камері літали ядерні фрази, уїдливі дотепи, саркастичні словечка — люди ними перекидалися, немов м'ячами, з кутка в куток і перекочували з кутка в куток хвилі сміху, що то притихав, то знову спалахував.

— З неба...Ха-ха-ха!..

— І що ж там на небі думає святий Петро? Ми ось стоїмо до нього в чергу... — це хтось з найдалшого кутка.

— Пішов з ключами до коменданта, — бовкає інший з другого.

— Житлоплощі в раю забракло для нас... — додає третій і закінчує розпачливо:

— Пішов питати, чи дозволить слідчий і там організувати «брехалівку»...

Поскалозубивши, помалу затихли. Про Андрія теж забули.

Так ось це вона й є, та «брехалівка»! Перед очима була так звана загальна камера, льох, натоптаний людьми вщерть. Нормально в такій камері мусіло б бути 15 — 20 чоловік, а було в ній тепер щонайменше 300 осіб. Тут були люди трьох поколінь — старі, середні й зовсім юні. Кожної хвилини когось приводили, когось виводили. При чому, процедура приводження була дуже коротка, а процедура виводження дуже довга. Приведеного просто пхали в камеру та й уже, а щоб вивести людину, треба було відбутися досить довгу мороку — спершу в кормушку встромлялася голова оперативника й шипіла «на Бе», «на Ме», а тоді йшла по камері хвиля відгуків — всі, хто був «на Бе» чи «на Ме», говорили свої прізвища, так поки хвиля не натрапляла на потрібне прізвище, немов на каменюку, й зупинялася від голосу оперативника:

— «Давай збирайся на допрос!» або «Давай з вещами!» Тоді людина видиралася одчайдушне з гливкої саламахи, немов муха з макітри липкої меляси, обриваючи на собі решту лахміття, мокрого від поту, й випадала в коридор з «вещами» чи без «вещей».

Півгодини минуло, але Андрія ніхто не кликав. Минуло дві години — ніхто по нього не приходив, так само як ніхто й не приносив одежі. Від довгого стояння та баянсування, щоб не впасти на голови людям, все на ньому потерпло, вже ломило кості, але не було ніякого виходу з такої «стоячої» ситуації. Це ще й добре місце він мав, не один, мабуть, йому заздрило. Так минуло кілька годин. Потім минув увесь день і настав вечір. Ніхто їх ані годував, ані поїв — люди мліли, скімлили від безмежної, безсилої, ні до кого не адресованої люті, розпачу, відчаю. А здебільшого мовчали. Сміх уже був не смішний, і будь-який кінець бажаний і благословенний. Мабуть, на таких «брехалівках» добре заробляє тюремна адміністрація, заощаджуючи хліб, цукор і все інше, що належиться в'язням «по-закону», — думав мляво Андрій знічев'я.

Прийшов вечір, і вперше Андрій не почув команди «спати», бо це було б вершком безглуздя, й не було, мабуть, такого дурного наглядчака, котрий додумався би кинути в таку «брехалівку» цю комвнду. Є, нібито, якщо вірити ріжним жартунам і гострословцям, рекорди у всьому, - є рекорд швидкості, рекорд забудькуватості, тощо. А це був би рекорд безглуздя — подати до «брехалівки» команду: «Лягай спати!»

А все ж таки люди спали. Позлипалися в суцільну масу, в глевку брилу людського м'яса й ганчір'я і так стоячи спали. Не спали тільки ті нещасливці, що стояли на віковій реліквії... Хоча один і тут приноровився спати, уткнувшись в куток і спіраючись другим боком на товаришів, що, хоч-не-хоч, мусіли його підтримувати, аби самим не попадати.

Андрій уже скучав за камерою ч. 49, як за домом. «Що то там хлопці роблять тепер?» І здавалася вона такою рідною, такою бажаною порівняно з цією «брехалівкою».

Десь біля півночі відчинилася тихо кормушка й перед віконечком став зовсім молодесенький оперативник, ще хлоп'я, яке, очевидно, з романтичних поривів, начитавшись поетичних славословлень якогонебудь Шульги-Шульженка або Сосюри про «легендарні», «героїчні» «органи революційної законности й правосуддя», пішло охочекомонно в ті «органи правосуддя» працювати. Та й потрапило в чортове колесо. Те хлоп'я, в погано припасованій на нього уніформі, тримало перед носом якийсь папірець, і силкувалося його прочитати, й не могло, хвилювалося, червоніло та блідло, квапилося, але ніяк не могло прочитати. Позирало розгублено в камеру й знову в папірець — аж сльози виступили йому на очах. Закрило кормушку, й через хвилю знову відкрило, та все крутило той проклятий папірець. Видно, що хлопець потрапив у прикру ситуацію й не знав, як з неї вийти: бігти назад до того, хто писав, і перепитувати — це значить втратити місце й ще хто-зна, що буде після того, питати ж у коридорного — це значить осмішитись. Збивши на потилицю кашкета, хлопець зиркнув у камеру, зустрівся з Андрієвим поглядом і, почервонівши по самі вуха, розгублено пробелькотав:

— Пишуть!.. чорт би їх забрав от...

Потім озирнувся по коридору, просунув голову аж всередину й пошепки запитав у Андрія:

— Ви грамотні?..

— Трохи, — сказав Андрій.

— Що це тут написано? — простяг він Андрієві папірець з чисто дитячою довірливістю.

Андрій подивився в папірець — там стояло його власне ім'я й прізвище. Тоді, нагнувшись до самого віконечка, щоб не зрадити хлопецьові довірливості, таємниче й суворо прошепотів:

— «Чумак Андрій» тут написано...

Хлопець вихопив папірця й діловито зачинив кормушку. По хвилі відчинив її, насупився не знати як грізно, блиснув очима гостро й прошипів у камеру:

— На «Чи»!

— Чумак! — сказав Андрій серйозно й голосно. — Цебто я!

— Ви?! — хлоп'я зовсім розгубилося, аж забуло, що йому далі робити, нарешті пролепетало:

— - Зберіться на допрос... Без вещей...

— Вже зібрався! — відгукнувся Андрій, підбадьорюючи свого стража.

Двері відчинилися, й Андрій опинився в коридорі «без вещей». Вгляdivши ідеально голу свою жертву, хлопець розгубився:

— А одежа ж де Ваша? Га?

— Так що немає, брат.

— А як же ж тепер?

— Не знаю. Веди так.

Тут втрутився наглядач:

— Через почему такой голий?!

— Гм... Через глупоту...

— Ніззя!

— Ясно, що «ніззя», але з твого «ніззя» штани не вийдуть.

— От біда! — це хлоп'я-оперативник суворо й безпомічно в той же час. — Та де ж Ваші штани й усе?! Так же не може я...

— В сорок дев'ятій камері, брат! Якщо не забрало начальство.

— Ага! Так паняй з ним до дижурки! — нарешті знайшовся наглядач, — бистро!

І от вони «бистро» помандрували. Розгублений страж навіть забув скомандувати — «РУКИ НАЗАД!», тим порушивши правило водження арештантів. І так «бистро» вони ходили довгенько, сюди та туди, раз-по-раз стаючи носом до стіни (власне, ставав лише Андрій, а страж давав сигнал), бо мимо гнали вчвал в'язнів з руками, закладеними за спину. Обкружляли вони півтюрми, доки нарешті добралися до Андрієвих штанів.

В камері всі наполохалися, коли в годину по півночі в відчинених дверях з'явився Андрій, немов Адам на брамі Раю, вигонений з того Раю архангелом. Всі були здивовані, бо такого ще, далекі, не траплялося в їхній практиці, щоб голісінького чоловіка водили десь цілісінький день. Але пояснювати було ніколи — в відчинених дверях стояв малесенький суворий оперативник і дуже сердитий наглядач, що квапив. І Андрій квапився. Але не для наглядача квапився, а для свого симпатичного стража, що має ось вести його зараз уперше до чистилища, або, вірніше, — до першої сфери Дантового пекла,

---

як той Віргілій свого Алегієрі. Тільки ж це зовсім манюсенький Віргілій, та ще й геть-чисто змодернізований, — і такий же буде в нього й Алегієрі...

Черевики Андрієви в результаті трусу були пошкоджені — зовсім пооддирано стельки всередині, — але не було коли журитися тим. Андрій спершу одягнувсь, а потім взяв черевики в руки й, переступаючи через ноги, животи й голови своїх товаришів, обережно намацуючи ногами місце, де б можна стати й не придушити сплячих і не сплячих, вийшов у коридор. В коридорі взув черевики, й вони пішли.

Пішли в невідоме. В першу сферу загадкового, змодернізованого, індустріялізованого, науково устаткованого пекла, призначеного для незчислених і найбільших грішників, іменованих «ворогами народу» з країни соціалізму.